

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА АСОЦІАЦІЯ СХОДОЗНАВСТВА

Проф. ПАВЛО РІТТЕР

ХМАРА-ВІСТУН (MEGHA-DÛTA)

СТАРО-ІНДІЙСЬКА ЕЛЕГІЯ КАЛІДАСИ

ПЕРЕКЛАД З САНСКРИТСЬКОЇ МОВИ
З ВСТУПНОЮ СТАТТЕЮ Й ПРИМІТКАМИ

ДОДАТКИ:

Рабіндранатх-Тагор. „Хмара-вістун“ начерк
(переклад з бенгальської мови); 2 малюнки:

- 1) ілюстрація Абаніндронатха-Тагора до поеми;
- 2) портрет Рабіндранатха-Тагора

ХАРКІВ

Бібліографічний опис цього видання
вміщено в „Літопису Українського
Друку“, „Картковому репертуарі“ та
інших покажчиках Української Книж-
кової Палати.

Надруковано в першій друкарні
Видавництва „Пролетарий“
Харків, Пушкінська вул., 40
в кількості 1.000 приміри:
Укрліт № 2427
Зам. № 478

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА АСОЦІАЦІЯ СХОДОЗНАВСТВА

Проф. ПАВЛО РІТТЕР

ХМАРА-ВІСТУН (MEGHA-DÛTA)

СТАРО-ІНДІЙСЬКА ЕЛЕГІЯ КАЛІДАСИ

ПЕРЕКЛАД З САНСКРИТСЬКОЇ МОВИ
З ВСТУПНОЮ СТАТТЕЮ Й ПРИМІТКАМИ

ДОДАТКИ:

РАБІНДРАНАТХ ТАГОР, „ХМАРА-ВІСТУН“, НАЧЕРК
(ПЕРЕКЛАД З БЕНГАЛЬСЬКОЇ МОВИ); 2 МАЛЮНКИ:

- 1) ІЛЮСТРАЦІЯ АБАНІНДРОНАТХА ТАГОРА ДО ПОЕМИ;
- 2) ПОРТРЕТ РАБІНДРАНАТХА ТАГОРА

ХАРКІВ

1928

UKRAINIAN SOCIETY FOR ORIENTAL RESEARCH

PROF. PAUL RITTER

MEGHA-DÛTA

OR

THE CLOUD-MESSENGER

BY KALIDASA

TRANSLATED FROM SANSKRIT INTO UKRAINIAN
VERSE WITH PREFACE AND NOTES

APPENDIX:

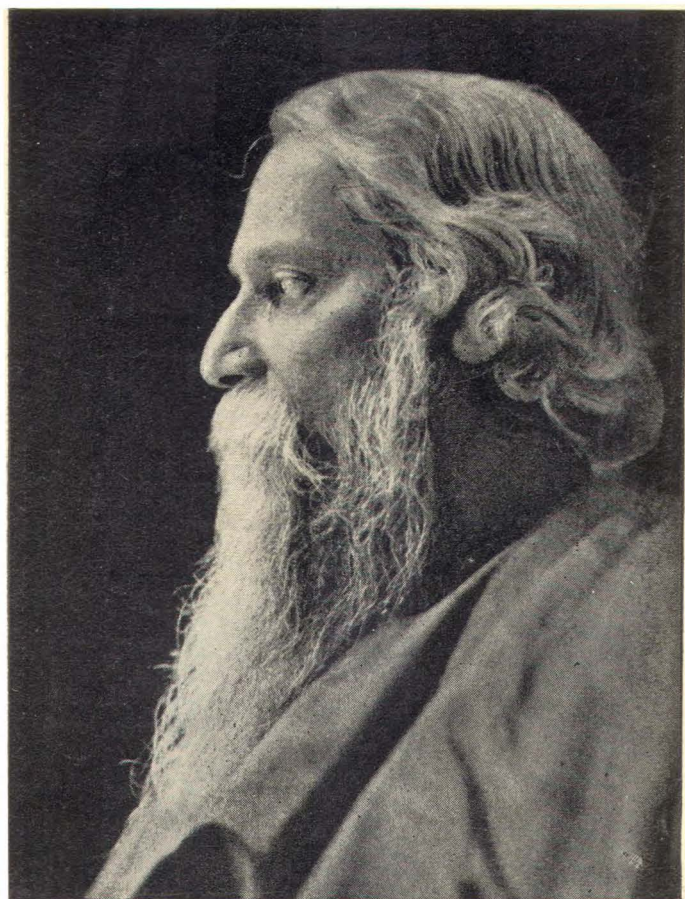
RABINDRANATH TAGORE'S ESSAY
„MEGHA-DÛTA“ TRANSLATED FROM BENGALI

KHARKOW

1928

2000

„Хмара-вістун“ (Megha-dûta).

Старо-індійська елегія Калідаси.

То в вишині біжить, зника
Хмар-хмарова ріка.

Павло Тичина. „Вітер з України“
... І хмар вечірніх кольорові гами
Несуть на землю ніч і тишину...

Максим Рильський. „На узліссі“.
Тучки небесные, вечные странники.
Степью лазурною, цепью жемчужною
Мчитесь вы будто как я же изгнанники,
С милого севера в сторону южную.

Лермонтов. „Тучи“.

I am the daughter of earth and water
And the nursling of the sky:
I pass through the pores of the ocean and shores,
I change, but I cannot die.

P. B. Shelley. The cloud. st. VI.

Eilende Wolken, Segler der Lüfte!
Wer mit euch wanderte, mit euch schiffte!
Grüßet mir freundlich mein Jugendland!
Ich bin gefangen, ich bin in Banden,
Ach, ich hab' keinen andern Gesandten!
Frei in Lüften ist eure Bahn...

Schiller. Maria Stuart. III, 1.

Komm mit nach Indien, nach dem Sonnenlande,
Wo Ambrablüten ihren Duft verbreiten,
Die Pilgerscharen nach dem Ganges schreiten
Andächtig und im weissen Festgewande.

Heine. Neue Gedichte.

I.

Калідаса, його час і твори¹⁾.

Сто п'ятнадцять років тому, в 1813 р., Г. Вільсон, один з перших і видатніших європейських учених, основоположників нової тоді наукової галузи, індології, видав уперше в Калькуті санскритський текст поеми Калідаси „Megha-dûta“ (Мегха-дута) —

¹⁾ Для цієї праці я використав статтю і примітки, що були при моєму російському перекладі „Облако-вестник“, древне-індійська елегія Калидасы. Харьков, 1914. Додано вказівки на нову літературу і етюд Рабіндранатха Тагора, присвячений цій поемі.

„Хмара-вістун“, додавши до цього гарний віршовий переклад з докладними примітками, що не загубили й досі свого значіння. З Калідасою, цією „перлиною всіх поетів“, за індійською традицією, Європа ознайомилась частково ще раніш; в 1879 році його драма „Сакунтала“ вийшла в англійському перекладі Джонса, а через два роки в німецькому — Ферстера, що його вітав своїм відомим чотирьохрядковим віршем сам Гете¹⁾, який висловився потім дуже спочутливо і про переклад „Мегха-дуги“²⁾. З того часу „Хмара-вістун“³⁾, цей елегічний, проте пристрасний монолог у 120 стансах, що сполучає чудову фантастику з реалізмом географічного опису маршруту від центральної Індії аж геть до півніжжя Гімалаю, заживши чимало видань і в своїй батьківщині, і в Європі, був перекладений різними мовами⁴⁾, залишаючись завжди молодим і прекрасним на протязі п'ятнадцяти сторіч, що минули після життя Калідаси, яке пристосовують, за переважною думкою вчених, до царювання Чандра-Гупти II Вікрамадित'ї, що царював, за епіграфічними даними, від 375 до 413 р. нашої ери⁵⁾.

- 1) Willst du die Blüte des frühen, die Früchte des späteren Jahres,
Willst du, was reizt und entzückt, willst du, was sättigt und nährt,
Willst du den Himmel, die Erde mit einem Namen begreifen,
Nenn'ich, Sakontala, dich, und so ist alles gesagt.

Хочеш ти розквіту раннього, овочів пізнього року?
З того, що вабить, чарує, годує, насичує нас?
Хочеш ти небо і землю, все, словом одним охопити?
Тебе назову я, Шякунтало, цим і сказано все.

- 2) Und „Meghaduta“ den Wolkengesandten,
Wer schickt ihn nicht gerne den Seelenverwandten?
(Zahme Xenien, 2-te Reihe)

Усяк „Мегха-дугу“, хмару — посланця
Охоче спорідненим душам пошле.

„Der englische Uebersetzer des Wolkenboten ist gleichfalls aller Ehren wert; denn die erste Bekanntschaft mit einem solchen Werke macht immer Epoche in unserm Leben“ (West-östlicher Diwan. Noten und Abhandlungen).

„Англійський перекладач „Хмари-вістун“ заслуговує на всяку пошану; бо перше ознайомлення з таким твором утворює епоху в нашому житті“ (Гете. Західно-східний Діван).

3) Гадку Мекдонелля (History of sanscrit literature, London. 1900 p. 335), ніби то звертання до хмар у „Марії Стюарт“ написано під впливом елегії Калідаси, заперечує той факт, що трагедію Шіллера поставлено в Ваймарі ще 17 червня 1800 року.

4) З німецьких перекладів найкращі — віршований Макса Мюллера (1847) і прозовий Шютца (1858). Елегантною французькою прозою переклав Герино (Le nuage messenger, traduit par A. Guérinot. Paris. Є італійський переклад Flecchia „Meghaduta“ о „la Nube messaggera“. Firenze 1897; російський — мій.

5) V. Smith. Early history of India 2. (Oxford. 1908), p. 287, Macdonell. l. c. p. 320 — 5. Pischel. Die altindische Literatur, s. 202 (Die Kultur der Gegen-

Після царювання Ашоки Великого (272—232 до н. е.), цього буддійського Константина Великого чи навіть апостола Павла ¹⁾, найславнішого представника династії Маурья, що заснована його дідом Чандра-Гуптою ²⁾, сучасником Олександра Македонського, і припинилась у 184 році до н. е., лише епоха династії Гупта (IV—V стор.), що об'єднала знову значну частину Індостану під владою одного царства Магадха з його славетною столицею Паталіпутрою (старогрецьке Паліботхра), нині Патна, де Чандра-Гупта Маурья в 302 р. приймав грека Магастхена посланцем від Селевка Нікатора, ця епоха, що вона одержала в народній традиції назву „Золотий вік царя Вікрамадітьї“, є либонь найблискучіша в історії індійської літератури, що про неї маємо, на щастя, ще й дорогоцінні відомості хінського прочанина, буддиста Фа-Хьена, який перебував у Індії 405—411 р. н. е. Коли великі територіяльні завоювання, що їх поетично відображено в IV пісні поеми Калідаси „Raghu-vamṣa“ (Рагху-ваншя), с. т. „Династія Рагхуїдів“, виславляють другого монарха цієї династії, Самудра-Гупту (326—375), проте культурний розквіт і золотий вік санскритської літератури припадають на царювання його сина Чандра-Гупти II, що мав ще почесний титул Вікрамадітьї (с. т. Сонце відваги), засвоєний цією династією приблизно так, як Август римськими імператорами. Його резиденцією, крім Паталіпутри, була ще й старовинна столиця „соняшної династії Рагхуїдів“ Айодхья (нині провінція Удх, колишнє царство Кошяла-Відеха), що її реставрація змальована поетично в XVI пісні „Рагху-ванші“ ³⁾, а також Уджаїні (старо-грецьке Одзене), в колишньому царстві Малава (нині Уджейн у володіннях махараджи Гвальдорського). Цю „Флоренцію індійського Ренесансу“ виславив і Калідаса в „Мегха-дуті“ (1, 27—40 ст.), і сла-

wart I, 7. Berlin-Leipzig 1906). Collins. The geographical data of the Raghuvaṇṣa and Daśakumaracarita. (Leipzig, 1907) p. 48. Th. Bloch. Die Zeit Kalidasa's. Z. D. M. G. 1908, r. 671—6. Sten Konow. Indien. s. 103—4. (Leipzig 1917). Спеціальна монографія, гарна праця: A. Hillebrandt. Kalidasa. Versuch zu seiner literarischen Würdigung. (Breslau. 1921), особл. розд. II „Kalidasa und seine Zeit“, s. 13—27.

¹⁾ Smith. I. c., p. 177—8. Спеціальні монографії: V. Smith. Aśoka, the buddhist emperor of India. Oxford 1901. E. Hardy. König Asoka. Indiens Kultur in der Blütezeit des Buddhismus. Mainz. 102.

²⁾ Царювання Чандрагупти-Маур'ї, що вступив на престол після перевороту, що він утворив, як був ще зовсім молодий, 22 років, належить до 322—297 р. до нашої ери (Smith. I. c. p. 115—137). Поетичний відсвіт цього „перевороту“ подає нам драма Вішьяхадатти „Мудра-Ракшаса“ (с. т. „Печать Ракшаси“), писана майже 1000 років пізніш.

³⁾ Артистичний переклад цієї пісні дав A. Graf von Schack. Stimmen vom Ganges. s. 126—137. „Kuṣa's Heimkehr“ (Stuttgart. 1877).

ветний Дандін (V—VI стор. н. е.) у своєму романі „Пригоди десяти принців-юнаків“¹⁾, і незнаний автор драми „Глиняний візочок“, відомої й європейському театрові в сценічній обробці за ім'ям головної героїні, „ідеальної“ гетери Васантасени²⁾.

Літературна слава „віку Вікрамадітьї“ не померкнула від того, що довелось одмовитись від ефектної теорії, що її 46 років тому встановив Макс Мюллер, т. зв. „індійського Ренесансу“ в VI—VII стор. н. е., бо вона накреслюється нам тепер зовсім в іншому вигляді³⁾: річ у тому, що та варваризація й величезний пролом у культурі, що їх припускав М. Мюллер для санскритської літератури попередніх віків, над усе за часів навалу скитів (Їса) і так званого Кушанського царства в північній Індії, все більш збивалися через нові винаходи. Ще в 1892 р. Сільвен Леві, тепер славетний французький індіяніст, відкрив санскритську поему „Життя Будди“ (Buddha-carita)⁴⁾ славетного буддійського поета Ашвагхоши, сучасника того царя Канишки (старо-грецьке Канеркі), що царював I—II стор. н. е. (його резиденцією був сучасний Пешавар). Ця поема виявляє високий ступінь розвитку т. зв. „штучного епосу“ і є сполучна ланка між „Рамаяною“ Вальмікі⁵⁾ і творами Калідаси. Пізніші винаходи рукописів на пальмових листях у Середній Азії, у Турфані (1911 р.) збагатили нас уривками трьох буддійських драм, з них дві — невідомих авторів, а

¹⁾ Дивись вступ до німецького перекладу цього роману I. I. Meyer. (Leipzig Lotus Verlag 1903). „Die Abenteuer der zehn Prinzen“, мою вступну статтю до російського перекладу „Похождения десяти юношей“ (Харків, Видання ВУНАС 1928). G a v r o n s k i, Sprachliche Untersuchungen über das Mrechakatika und das Daçakumaracaritam. (Leipzig. 1907).

²⁾ Тепер уже безсумнівно, що першу основну версію цієї драми дав „Бідний Чарудатта“, драма Бхаси, див. нижче, прим. 2 на стр. 7.

³⁾ M a x M ü l l e r. India, what can it teach us? London. 1882. Indien in seiner weltgeschichtlichen Bedeutung. Leipzig. 1884. Порівн. W i n t e r n i t z. Geschichte der indischen Litteratur. III. B., s. 34. ff. (Leipzig. 1920).

Ф. Щербатской. Теория познания и логика у позднейших буддистов. Часть I, ст. XIX — XXII (Ленінград, 1903).

⁴⁾ W i n t e r n i t z. Geschichte der indischen Litteratur II. B. s. 201 — 112. (Leipzig. 1913). P i s c h e l. I. c. s. 200. С. Леві в передмові до російського перекладу К. Бальмонта (Асвагоша „Жизнь Будды“, Москва, 1913). N a n d a r g i k a r у передмові до його видань „Мегха-дутьї“ (Бомбей, 1894) і „Раху-ванші“, (Пуна, 1897). Небіжчик Кавель (Cowell) перший видавець і перекладач „Buddha-carita“ (Oxford 1893) прозвав Ашвагхошу індійським Еннїєм, а Калідасу — Вергілієм.

⁵⁾ W i n t e r n i t z. G. d. i. Lit. I, s. 440: es ist wahrscheinlich, dass das Ramayana im 4 oder 5. Jhr. v. Chr. von Valmiki unter Benutzung alter Akhyanas gedichtet ist. cf. P i s c h e l. I. c. s. 200. V. H e n r y. Les littératures de l'Inde (Paris, 1904), p. 161 — 2.

одна того ж Ашвагхоши „Шаріпутра-пракарана“¹⁾, що всі свідчать про закінчену форму й техніку індійської драми з її чергуванням прози та віршів, санскриту та пракриту. Ще більше дав другий несподіваний винахід 1910 року, коли індійський вчений Ганапаті-Шястрі знайшов на індійському півдні у Траванкорі рукописи 13 драм Бхаси, славетного попередника Калідаси, одного з трьох, що їх імення згадується в пролозі до першої комедії Калідаси „Малавіка й Агнімітра“²⁾. Можна сподіватися й на дальші винаходи в Індії: відкрив же цейлонський вчений Дхармарама твір одного з найближчих наступників Калідаси, поета Кумарадаси, поему „Jānakī-harana“ (Викрадіж дочки Джанаки, с. т. Сіти, Рамової дружини)³⁾.

Проте після блискучого віку Вікрамадїтї, вже за часів його наступників Кумара-Гупти (413—455) і Сканди-Гупти (455—480) навалилися перші хвилі нового наступу страшних завойовників, що кинулися з середньої Азії через Персію й Авганістан в Індію трошки пізніш, ніж в Європу: це були Гуни, що їх ім'я (Hūna) зустрічається один раз в Калідаси⁴⁾, либонь ті гунські орди, які залишалися ще в Азії (т. зв. „білі“ гуни, ефталіти), тимчасово осівши по степах біля Оксу (Аму-Дар'я), а потім майже ціле сторіччя (455—545) жахали й тимчасово захоплювали

¹⁾ Lüders. Das Satiputraprakarana, ein Drama des Aṣv. Berlin, 1911). Winternitz. Geschichte der indischen Literatur. III B. s. 180—83.

²⁾ Актор. Чому відсунувши геть твори Бхаси, Саумілі і Кавіпутри, виявляти таку прихильність до творів сучасного поета Калідаси?

Директор театру, Те, що старе лише, не завжди гарне,

І не погані всі нові поети.

Розумний з них здобути зміст зумів.

Чужим думкам лише безглуздий вірить.

Бхаса справді „воскрес“ завдяки вченому Ганапаті-Шястрі, що він розшукав і видав усі його драми (Trivandrum Sanscrit series, Bhāsa's works). Див. літературу до Бхаси: Winternitz G. d. ind. Lit. III. B. s. 184—253.

Див. ще Sten Konow. Das indische Drama, s. 51—6., де наведено список видань і перекладів творів цього славетного попередника Калідаси. Є російські переклади всіх драм, але на жаль ще не надруковані А. М. Мерварта, див. його „Отчет об этнографической экспедиции в Индию в 1914—1918 г.“ (Ленінград. изд. Акад. Наук СССР), ст. 12, де автор згадав свій переклад цих 13 драм Бхаси. За Стеном Коновим життя Бхаси слід пристосувати до II стор. нашої ери. Спеціальна монографія: L. Suali. I drammi di Bhasa. Firenze. 1912.

³⁾ Nandargikar. Kumaradasa and his place in sanscrit Literature (Poona. 1908). Walter. Uebereinstimmungen in Gedanken, Vergleichen und Wendungen bei den indischen Kunstdichtern von Valmiki bis auf Magha. Leipzig 1905) s. 4, 24, 32—3.

⁴⁾ Raghu-vamṣa IV, 68. В описі країн народів, що їх переміг Рагху, при чому там ніби нятяком виславлено Самудра.— Гупту (Colins. I. с. р. 48).

Жінкам Гунським рум'янець став на щоках блідий, коли цар Відважний Рагху переміг чоловіків їх на війні.

північний Індостан, висовуючи й своїх „індійських Атил“: Тора-мана й Міхірагула (Голлас у хроніці Косьми Індикоплефста, візантійського ченця VI сторіччя).

Недовго перед цією сумною й жахливою епохою, але за династії Гупта, почалась і реставрація брахманізму, що встиг змінитися, зміцніти й пристосуватися для боротьби з буддизмом, щоб перемогти його на протязі наступних сторіч.

До тієї ж епохи належать і старовинніші Пурани¹⁾, що зафіксували цю реставрацію брахманізму і дали Індії, хоч в занадто мітично-фантастичному вигляді, щось подібне до її старої історії, звідкіля брало собі матеріал і тодішнє „красне письменство“: генеалогія Соняшної династії в „Рагху-ванші“ має свою підставу в даних „Вішну-Пурани“. Що до зовнішніх умов життя, оточення, звичаїв і рафінованої культури індійського „вищого суспільства“ тих часів, то про них свідчать досить яскраво рафінованість і вишуканість літературного стилю й форм, що вже мали тоді цілу плеяду своїх теоретиків та практиків; найстаріший з цих творів, що дійшов до нас і користується досі в Індії великим авторитетом, є трактат Дандіна „Свічадо поезії“²⁾. Але для більшої наочности цікаво познайомитися з характеристикою освіченого „городянина“ (nāgarika), с. т. великосвітнього джэнджика з „золотої молоді“, що його показує нам індійське „Ars amandi“ — (Kāma-sūtra), с. т. „Підручник кохання“ Ватсьяяни, характерний для тієї епохи й літератури²⁰⁾.

¹⁾ Winternitz I. c. I B. s 440 ff. Smith I. c. p. 19, 280. Pischel. I. s. s. 196

²⁾ „Свічадо поезії“ (Kāvyādarśa) Дандіна досі користується в Індії величезним авторитетом. Коротку аналізу його див. у моїй статті „Дандин и его роман“. Харків 1898 і у вступі до перекладу цього роману, див. прим. 9. Див. також акад. Ф. Шербатскої. „Теория поэзии в Индии“ (Журн. Мин. Нар. Просв. 1902), де є цікава аналіза пізнішої теорії про „поетичний натяк“ (dhvani), що її формулював Анандавардхана в X стор. Докладна й гарна книга Regnaud. La rhétorique sanscrite (Paris, 1883) дає порівняльну аналізу індійської та грецької поетик. Б. Ларин. Учение о символе в индийской поэтике: (Ленінград, 1927) у збірникові „Поэтика“ (Гос. Инст. Ист. Иск.).

³⁾ „Наставивши собі знаннів і улаштувавши свій будинок на гроші, що він здобув їх подарунками, перемогами, торгівлею, виплатами, або що він одержав їх у спадщину чи обома способами, він мусить розпочати життя великопанської людини (nāgarika). Він повинен мешкати або в столиці, у великому місті, городі або містечку, де є гарні люди, або в іншому місці, згідно з гатунком своїх занять. Там недалеко від води хай він збудує собі будинок з садом, з великим навколо двором для робіт та двома почивальнями. У зовнішній почивальні має стояти м'яке ліжко з подушками в обох кінцях та угнуте посередині, з білою ковдрою, а біля нього друге ліжко. У головах — куточок для трав'яної постілки й лава для офірувань. Там повинні лежати притирання й вінки, що залишилися після ночі, кошки з вареним рижем, посуд з пахощами, цитринова лущина й бетель, а на

Проте, маючи багато даних, щоб відобразити епоху Калідаси, ми не маємо нічого, щоб встановити його власне життя, за винятком кількох легендарних анекдотів¹⁾. Можна лише зробити висновок, що він був шиваїтом — і це не тільки за його імям (Kālidāsa с. т. раб богині Калі, дружини Шіви), але й за його творами, що свідчать також і про його ґрунтовне знання Упанішадів і філософських трактатів Санкхья і Йога²⁾. Безсумнівно він є автор шістьох творів, трьох драм та трьох поем³⁾. Напевне першою з його драм була побутова, вільна від фантастики комедія „Малавіка й Агнімітра“. Вона малює граційозно й гумористично, жваво, але стилізуючи за правилами теоретичних трактатів, картину придворних інтриг і любовних пригід царя Агнімітри, сина царя Пушьямітри з династії Шюнга, що царювала у Відіші (нині Бхільса) в II стор. до н. е. Ми бачимо в цій комедії цілком мирне й дружнє спільне життя брахманізму й буддизму; при дворі царя, що його батько виконує великий брахманський ритуал офірування коня⁴⁾, відіграє важливу ролю буддійська черниця Каушікі. Коли цей перший драматичний твір Калідаси має реальну підвалину в своїм сюжеті, то зовсім не реальні інші його драми, його шедевр „Шякунтала“⁵⁾, а також „Урваші“, що своїм

підлозі плювальниця. На цвяшку висить віна (с. т. бандура); є мольберт, коробочка з фарбами, яка-небудь книжка, вінки з жовтого амаранта; недалеко на долівці — ліжка з сіна, щоб прихилити голову, таблиця грати в кості. Зовні — клітка з ручними птахами; на самоті — куточок для столярних карбованих робіт та інших ігр. У саду, в затишку, релі з м'якою подушкою, а долі лава, виспана квітами. Ось як улаштовано його житло“. *Das Kāmasūtram des Vātsyāyana, die indische ars amatoria, aus dem Sanscrit übersetzt von R. Schmidt I. cap. 4. „Leben des Elegant“.*

Далі перелічується його „заняття“ (62 — 64); після обіду й заняття своїм туалетом — веселі розваги, у вечорі — музикування, потім любовні зустрічі т. щ. бенкети, відвідування садів, певними днями — зібрання у храмі „богині красномовства“ (с. т. „літературному клубі“), вистави, бесіди в домах гетер або людей свого кола, при чому „бував обмін думками з приводу поез і мистецтва“ (s. 68).

¹⁾ Oldenberg. *Die Literatur des alten Indien* (Stuttgart-Berlin. 1903). s. 216 — 17. S. Levy. *Le théâtre indien* (Paris 1890). p. 165 — 6. Jackson. *Notes from India* (J. o. Am. Or. Soc. 1902). Hillebrandt Kalidasa. Cap I. Kalidasa's Leben.

²⁾ Walter. s. c. s. 33.

³⁾ Поема „*Rtusanhāra*“ (Цикл частин року), за гадкою більшості дослідників не належить Калідасі, хоч традиція й приписує йому ці „індійські георгіки“, як прозвав її Анрі (V., Henry) в своїй коротенькій, але елегантній аналізі її (*Les littératures de l'Inde* p. 217 — 18).

⁴⁾ Відомий, заснований ще за ведійської епохи ритуал „офірування коня“ (aśva-medha), що його виконували наймогутніші царі задля більшої величності; його підновляли і в пізніші часи: II стор. до н. е. за Пушьямітрою і в IV стор. після н. е. за Самудра-Гуптою й Кумара-Гуптою I.

⁵⁾ Транскрипція прізвиська „Сакунтала“ замість правильної „Шякунтала“ (Çakuntalā) занадто вкоренилася. Епізод з „Махабхарати“ перекладено А. фон-Шлеглом

багатим музично-вокальним елементом наближається до нашої опери. Що до хронологічної послідовності обох, С. Леві вважає „Урваші“ за останню й бачить у ній ознаки творчого занепаду, але Пішель констатує в ній великий крок уперед, що підготував „Шякунталу“. Обидві драми линуць у сферах легенди, міту й фантастики, ще побарвлені тими ніжними, гуманними рисами, що так приваблюють у творчості Калідаси й спричинилися вже до звиклого порівняння його з Рафаелем та Моцартом.

Найстарішу версію легенди про Шякунталу, молоду, чарівну пустельницю, що причарувала славетного царя Душянту, пройшла через тяжкий іспит, а потім з'єдналася з царем, що він був відштовхнув її несправедливо — все це за волею долі — і подарувала йому нарешті сина Бхарату, основоположника „Місяцевої династії“ в Хастінаपुरі (нині Делі), ми маємо в „Махабхараті“. Чудову баладу в формі діалогу між німфою Урваші й царем Пуруравасом маємо ще в Ріг-Веді (X, 95) ¹⁾, можливо, що вона вже тоді була драматизована, але сама „Сага“ — легенда про недовговічну любов поміж двох істот, що належать до різних сфер, нижчої та вищої, смертної та безсмертної, має величезну літературу, що її наближає аж до саги про Лоенгріна ²⁾.

Взагалі індійська драма, що відразу зацікавила Європу, викликала різнобічні дослідження; чудова книга С. Леві „Le théâtre indien“ (Paris, 1890) залишиться на-завжди класичною, що до багатства матеріялу, яскравості оповідання й тонкої аналізи, хоч ми маємо тепер ще другий, не такий великий що до обсягу, але зразковий твір норвезького вченого Стена Конова „Індійська драма“ (Sten Konow. Das indische Drama. Berlin — Leipzig 1920).

Коли шукати явищ найбільш подібних до індійського театру на європейському терені, найближче можна знайти аналогічні риси в XVII стор. у французькому жанрі „Style précieux“ ³⁾, або

Die Stimmen des Ganges, s. 32-55). Маленька поема Фета „Саконтала“ не має, виятком призива, нічого спільного з усіма індійськими версіями.

¹⁾ Чудову й докладну аналізу цього гімну дав проф. К. Гельднер (Vedische Studien, I, також Rigveda in Auswahl, II). Цікава теж аналіза проф. А. фон Шредера (Mysterium und Mimic im Rigveda. Leipzig, 1908, s. 232 — 274). Дуже цінний переклад цього гімну дав А. Hillebrandt. Lieder des Rigveda, s. 142 — 5. (Göttingen-Leipzig, 1913).

²⁾ L. v. Schröder Die Vollendung des arischen Mysteriums in Bayreuth (München 1911) s. 147—74 („Schwanenelbenmysterium und Lohengrin“).

³⁾ Бергень у передмові до свого перекладу „Сакунтали“. Paris 1884) каже: Kalidasa n'aurait pas été trop dépaycé à l'hôtel de Rambouillet. Il en a les qualités et les défauts, la noblesse et parfois, l'emphase, la délicatesse et surtout la préciosité“. Між старих французьких відозв цікавий вислів Лямартіна про Шякунталу: (Cours

в розкішній красі еспанської драми того ж сторіччя. До речі цікаво зазначити, що обізнаність із драмами Калідаси, що їх чимало разів перекладали різними європейськими мовами, остільки поширена, що всі три натхнули кілька композиторів: дві німецькі опери „Малавіка“ Вайнгартнера і „Урваші“ Кінцля, французький балет Рейє (за сценарієм Теофіля Готье), концертна увертюра „Сакунтала“ Гольдмарка і ораторія „Сакунтала“ Пилипа Шарвенки.

Далеко не так приступні європейському смакові санскритські поеми (Kāvyā) тієї ж епохи, жанр, що в ньому Калідаса, за індійською думкою, виславився не менш, ніж у драмі. Щоб оцінити всю майстерність і віртуозну рафінованість їхньої форми, віршування, добору слів, стилістичних оздіб, майже необхідно звернутися до оригіналу „Раґху-ванші“, чи „Кумара-самбхави“, бо перекласти їх надзвичайно важко. Лише „Меґха-дута“, що до обсягу й форми, за висловом Вільсона, „не містить у собі ідей, неприступних європейському смакові без труднощів“, є щасливий виняток і може поставитися, як другий шедевр, поруч із „Шякунталою“. Їх наближає ще й насиченість почуттям природничої краси, що її чарування індійський поет вмів тонко почувати й чудово відображати на чимало сторічч раніш, ніж його європейські брати.

За першу що до часу з трьох його поем (Kāvyā) слід вважати за Пішелем „Раґху-ваншю“ (19 пісень, коло 3.000 віршів), що дає в епічно-панегіричному стилі легендарну хроніку „Соняшної династії“ Раґху. Виспівавши послідовано 4 царів (Діліпа, Раґху, Аджа, Дашяратха) у перших дев'ятох, він присвячує 6 пісень втіленню („аватара“) Вішну в особі Рами, даючи свою власну версію подій, згаданих у „Рамаяні“ Вальмікі, віддає нащадкам Рами ще 4 пісні й зриває поему на смерті божевільно похитливого царя Агніварни, що загинув через „царську хворобу“ (rāja-yakshma), с. т. сухоту спинного мізку. Дуже правдоподібно, що метою цієї поеми було також бажання виславити приповідно династію Гупта: паралелізм між походами Раґху й Самудра-Гупти, опоетизована реставрація залишеної столиці Айодхьї (XVI пісня) й апотеоза аватари Рами-Вішну (Чандра-Гупта II Вікрамадітья був вішнуїтом), це усе сприяє такому поглядові ¹⁾.

familier de littérature, Entretien V): „un chef d'oeuvre de poésie à la fois épique et dramatique, il réunit dans une seule action ce qu'il y a de plus pastoral dans la Bible, de plus pathétique dans Eschyle, de plus tendre dans Racine“. Аналізу „Сакунтали“, як драми дав ще Гердер (Über ein morgenländisches Drama).

¹⁾ З сучасних критичних аналіз індійських учених і письменників цікаві Nandargikar (англійська передмова до його видання) і Krishnamachariar (по санскритськи) в його „Raghu-vamṣa. Srirangam“ 1911).

У другій поемі, мітологічному епосі „Кумара-Самбхава“ (Походження Кумари, с. т. Сканди, бога війни) вважають за автентичні лише перші 8 пісень (2.138 віршів); останні II безсумнівно „підозрілі“, крім того занадто еротичні ¹⁾. Про міт, що подав сюжет цій поемі, де автор, за Пішелем, вже вийшов на самостійний шлях, згадується в третій поемі „Меґха-дута“ (1,43—44. II, 10), що до неї я й переходжу тепер ²⁾.

Сюжет цієї невеличкої поеми, що її, здається, вперше Макс Мюллер дуже влучно прозвав елегією, зовсім нескладний і дивовижно гармоніює з планом і „тональністю“ настроїв цієї п'єси. Один з геніїв-півбогів, насельців чарівного царства бога Кувери, владаря скарбів „Царя царів“, що живе в своїй чудовій, легендарній столиці Алака, біля снігових верхівель Гімалаїв, один із сонму цих чудесних істот, що мали в індійській мітології ім'я Якшів (yaksha), був покараний за якийсь переступ засланням аж на рік. Нидіючи в розлуці й сумуючи за своєю дружиною, що її він покинув мимохіть, цей нещасний Якша звертається до хмари, що прямує з півдня на північ перед наступом дощової частини року, і благає її, неначе свого брата, взяти на себе ролю вістуна й донести вітання милій дружині, що страждає самотна, втішити її вістю й допомогти дочекатися зустрічі з чоловіком після терміну заслання, що буде в -осени після періоду дощів. Опис шляху, потім казкового царства Кувери й житла самого Якши і страждань його коханої в розлуці, в сполученні з постійними натяками та ілюстраціями, що їх часто-густо запозичено з мітів і легенд, дає багатий матеріал поетичному малюванню Калідаси; він неначе нанизує одну за одною, ніби дорогоцінне

¹⁾ Macdonell I. c. p. 326 — 8. Pischel I. c. s. 201. Стильний німецький переклад дав прозою O. Walter. *Der Kumâra-sambhava oder die Geburt des Kriegesgottes, ein Kunstgedicht des Kalidâsa.* (Leipzig. 1913) тільки 8 „безсумнівних“ пісень.

²⁾ Крім сторінок, що присвячені „Меґха-дуті“ в цитованих вище книжках Пішеля, Ольденберга, Анрі, Мекдонелля, Вінтерніца, в передмовах і примітках до перекладів Вільсона, Шюца, М. Мюллера, Геріно й Нандаргікара цікаво й цінно Rangacharia. *A critical appreciation of Kalidasa's „Meghasandeha“.* В південній Індії поема відома більш за назвою „Megha-sandeha“, с. т. „Доручення хмарі“. Виняткове місце належить начеркові Рабіндранатха Тагора „Меґха-дута“, що його додається повністю в перекладі з бенгальської мови.

Мій переклад „Хмари-вістуна“ зроблено за текстом бомбейського видання Godbole and Parab із коментарем славетного Маллінатхи (XV стор.), що за ним я даю нумерацію окремих стансів. Крім того, я користувався виданнями тексту Гільдемайстера (1841), Штенцлера (1874) і працею Вескх. *Ein Beitrag zur Textkritik von K's „Meghadûta“.* Berlin 1907), що він порівнює тибетський переклад поеми (XI—XIV стор.) з варіантами різних видань санскритського оригіналу.

намисто, окремі станси, що кожна з них становить закінчену, тонко вишліховану мініятуру, утворюючи з цих пестрих і різнобарвних камінців розкішну мозаїчну картину. Відтворення душевного стану такої мітичної істоти, як Якша, якого доля призначила лише для радощів кохання й насолод, але тепер він через недолю переживає трагедію розлуки, це дає привід лірико-патетичним висловам великого поета, що оголошує устами царя Агнімітри¹⁾:

Коли палкий коханець непалку зустрине,
Таке сполучення для мене нещасливе.
І краще смерть для тих обох, що безнадійні,
Але вогонь кохання рівно почувають.

Характерну рису в теоретичній науці індійської поезії, рису, що відповідає європейському загальнозасвоєному поняттю „естетичної насолоди“, становить термін *раса* (*rasa*)²⁾, літерально смак, уподоба, с. т. те пануюче почуття, що проходить крізь увесь твір або частини його, примушуючи читача-слухача зазнати, пережити, „покуштувати“ відповідне відчуття. Згідно з 8 головними, „грунтовними“ почуттями розрізняється й 8 „смаків“ с. т. *раса*: любовний (*çrngâra*), комічний (*hâsyâ*), жалібний, патетичний (*karuṇa*), жакливий, трагічний (*raudra*), героїчний (*vîrya*), страшний (*bhayaṇaka*), відворотний (*bibhatsa*), чудесний, дивовижний (*adbhûta*), що відповідають 8 головним почуттям, афектам (*bhâva*): любов, кохання (*rati*), сміх (*hâsa*), сум (*çoka*), гнів (*krodha*), відвага (*vîrya*), страх (*bhaya*), огида (*jugupsâ*), зачарування, здивування (*vismaya*). Зрозуміло, що в „Хмарі-вістуні“ пануючий *раса* є любовний. Але й в „любобному смакові“ індуси робили ще „підрозділ“, ніби на мажорну й мінорну тональність: любов у насолоді (*sambhoga-çrngâra*) і любов у розлуці (*vipralambha-çrngâra*). Вони були великими майстрами, коли відображали „любобне прагнення“, а їх поетизація розлуки суто споріднена з „пристрасною жагою“ (*Sehnsucht*) німецького романтизму. Вони й тепер особливо цінять у Шекспірі „Ромео й Джульєту“ і напевне оцінять, коли з ним ближче познайомляться, „Трістана й Ізольду“ Вагнера. Слова Джульєти: „Зарано я побачила незнаного, пізнала

¹⁾ „Малавіка й Агніматра“, дія III, ст. 15, слова царя Агнімітри, коли він ще не досягнув заволодіти красунею Малавікою що, попала полонянкою до рабинь-служниць цариці Дхаріні, яка усіма способами перешкоджує зустрічі закоханої пари. Полонянка потім виявляється принцесою й може вже офіційно стати „законною“ дружиною Агнімітри й „третьою“ царицею.

²⁾ Спеціальна робота про *раса* див. S. L. Mukerjee Le Rasa. Essai sur l'esthétique indienne. Paris 1926.

я запізно“ (Too early seen unknown and known too late) чи Ізольти: „Мені обраний, мені втрачений“ (Mir erkoren, mir verloren)! це є ніби квінтесенція індійського „vipralambha-rasa“¹⁾.

Сучасний індійський критик Рангачарья²⁾, аналізуючи з великим тактом і тонким почуттям елегію Калідаси і відтіняючи всю напруженість пристрасти її героя, що він доходить до повного самозречення, аби вирятувати й підтримати життя коханої істоти, доказує, що це „самозабуття в коханні“ (the pathos of selfforgetful love) і є ґрунтовний *раса* поеми.

Чи може європейський смак „покушувати“ поезію „Хмари-вістуна“? На це відповів великий Гете більш за 100 років. Але що-до обґрунтування „споріднености душ“ слід навести тут найхарактернішу для індійської, але не властиву для європейської психології цитату з самого Калідаси (Шякунтала. Дія V, ст. 2).

На гарне дивлячись та чуючи чудові звуки,
Коли щасливий тугою охоплений буває,
В душі пригадує він те, що відбулося здавна:
То спогади від почуттів зі втілень попередніх.

Але й тепер другий геніяльний індійський поет, філософ і музика Рабіндрантх Тагор, що стоїть на чолі сучасної індійської думки й творчости, закінчуючи собою довгу, майже трьохтисячорічну низку поетів, починаючи з співців Ріг-Веди, мудреців Упанішадів, через Вальмікі, Ашвагхошу, Бхасу, Бхартрхарі, Дандіна, Калідасу, Бхавабхуті, Джаядеву, їхніх наступників і сучасну новоіндійську народню поезію, дійшов всесвітньої слави, він теж звертається до „Хмари-вістуна“ неначе до ідеального символу:

Не знаєш ти різниці між істотами живими й неживими.
Але я знаю, як примушуєш ти нас втрачати різницю
Поміж бажаним — ідеальним і буттям — реальним.

¹⁾ Індуси тим більш можуть „куштувати“ смаку „Трістана“, що сама музика Вагнера з усіх європейських композиторів їм подобається найкраще, як за це свідчить у своєму гарному творі, присвяченому індійській музиці, Стренгуез (Strangways. Musik of Hindostan. Oxford. 1914. p. 424). Hindus have said to me more than once that they like Wagner best of our music.

²⁾ Rangacharya l. c. p. 20 — 31, 89 — 92.

Хмара-вістун. (Meghadûta).

Старо-індійська елегія Калідаси.

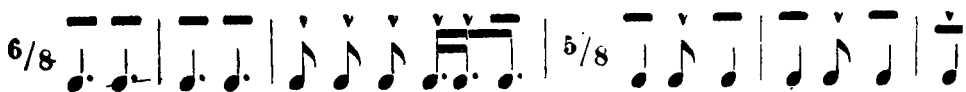
(Переклад с санскритської мови з примітками).

I частина (pûrvamegha).

1.

Далеко від коханої через проклін суворий пана
Був засланий на рік, покараний за свій переступ Якша.
В лісах тінявих Рамагірі оселився він нещасний
Над озером прозорим, що його купанням освятила Сіта.

Усю поему написано стансами по 4 рядки в кожній, одним розміром mandâk-
aânta, що його характер і темп можна перекласти терміном нашої музичної аго-
гики: *lento andante*. Кожен рядок складається з 17 складів із цезурою після 4-го
або 10-го.

1) Рамагірі—гора Рами, напевно сучасний Рамтек на північ від Нагпура в Центральній провінції, одне з багатьох легендарних „пристановищ“ Рами, де перебував герой „Рамаяни“ за часу свого 14-річного заслання, що його поділяла з ним і вірна дружина Сіта, дочка Джанаки, царя Відехійського. Коли її викрав велетень — потвора Равана (пор. I,34, с.58) на казкову отоку Ланку, Рама вирятував її за допомогою війська мавп і лицарського героя-мави Ханумана (пор. П. 37). В Індії аж досі Сіту вважають за ідеал жіночої вірності й любови.

Пан с. т. Кувера, цар Якшів, бог скарбів; другий його епитет — цар царів (пор. I,3).

2.

На тій горі декілька місяців він перебув в розлуці
З дружиною. Зі схудлих рук браслети золоті зсувались...
Ось в перший липня день він бачить: хмара гору обіймає,
Неначе слон, що хоче збоку вдарить, граючись схилювся.

3.

І довго, довго перед постаттю оцею зупинившись,
Ковтає сльози з туги та сумує цей служник Кувери.
Душа щасливим, коли бачать хмару, настрої зміняє;
А заслані далеко від коханої, що почувають?

4.

Вже близько осінь. Він свою кохану хоче підживити
І вістоньку про себе добру через хмару надіслати.
Зібравши свіжих квітів кетака, їх офірує хмарі,
Ласкавий він ласкаве привітання ніжно вимовляє.

5.

Дим, блискавка, вода, повітря — сумісь з них, оце є хмара.
Хіба розумні можуть ними привітання посилати?
Про це мабуть не згадував, удаючись до хмари, Якша.
В коханні нещасливі до живих і неживих голосять.

2) Саме в перший день місяця ашадха (відповідає червневі старого стилю), що йде попереду місяця набхаса або шрavana, коли починається дощувата частина року. Індуси ще за старих часів розподіляли рік на 6 частин, по 2 місяці в кожній: грішма (літо), варша (дощі), шьярад (осінь), хеманта (зима), шишира (рання весна), васанта (весна), (пор. II,2).

3) Худорлявість і втрата браслетів, обручок т. щ. закоханими в розлуці є один з обов'язкових симптомів: пор. Шьякунтала, дія III ст. 10, слова царя Душянті:

Від жару у нутрі гарячі сльози у ночі струмляться,
З очей затулених перстами перли на руках стемніли...
Рукою схудлою вже я тятиви луку не торкаюсь,
Але браслети золоті зсуваються... Я їх втрачаю.

4) Період дощів осінніх вважають за найгірший тим, що перебувають у розлуці (пор. I,8 іт 21a).

5) Кетакка (Pandanus odoratissimus пор. I,23) див. Roxburg (Flora indica Calcutta, 1874 р. 707): „їх білі пелюстки поширюють чудовий аромат, що його всі визнають за найрозкішніший та найміцніший з усіх ароматів на світі“.

6.

„Ти, що народжений від хмар Пушкара, в всесвіті славетних!
Ти, Індри приятель, міняєш вид, як хочеш. Це я знаю!
Тому я бідний удаюсь до тебе, бо так хоче доля.
Високого відмова краща, як погодження низеньких!

7.

Для тих, що страждають, ти — захист, а тому, хмаринко, прошу:
Оповісти коханую про мене, засланого паном!
Лети до Алаки, столиці якшів, де тераси білі
Осяє місяць з чола Шіви, що перебуває в парку.

8.

Коли на шлях повітряний підіймешся, на тебе глянуть
Жінки мандрівників здивовані, відкинувши волосся.
На тебе дивлячись, хто занедбає жінку, що покинув?
Лише такий, як я нещасний, що від другого залежить.

9.

І тихо, тихо колисатиме тебе погідний вітер,
І чатака, твій друг, співатиме тобі ліворуч ніжно.
Тому, що провіщаєш їм нащадків незабаром, певно
Тебе оточать в небі радісною ключею лелеки.

6) Пушкар а. Мітична порода хмар, що спочивають у Гімалаях і повинні потопити всесвіт на прикінці світового циклу, що перебуває зараз у періоді „Калі-юга“, але розпочався з часу битви Куруїдів і Пандуїдів в „Махабхараті“ (пор. I, 48, 49), за індійським календарем у 3102 р. до н. е.

7) Індра, бог-громовик, керує також хмарами. Чи не походить ця індійська класифікація „хмарних родин“ з різниці їх що до форми, кольору т. щ.? Пор. Н. Морозов. Откровение в грозе и буре, гл. III: „кое-что о типических формах, принимаемых облаками во время осенних гроз“.

До моралізуючої сентенції пор. драму Кальдерона: „Життя є сон“ слова Росаури (Дія III, сц. 8).

No tengo que prevenir
Que en un varon singular
Cuanto es noble accion el dar
Es bajeza el recibir

Я мушу зазначити,
Коли дає що лицар,
Це є шляхетний вчинок.
Він дар прийнять не сміє.

8) Бог Шіва (часто зветься „Пан“) дуже прихильний до Кувери і відвідує частенько його гаї біля Алаки, залишаючи верхівлі Гімалаїв, де він віддавався аскетичним вправам; на чолі в нього місяць, як діадема, він має три ока і синю шию (пор. I, 34).

9) Індуси вірять, що пташка Чатака (*succulus melanoleucus*) п'є лише дощозі краплини, а лелеки плодяться в-осени, після дощів.

10.

Напевне знайдеш, попомандрувавши, жінку твого брата:
Вона жива, все лічить решту днів до терміну заслання.
Як квітоньку, закохане жіноче серце поживляє
Стебло надії і в розлуці від загибели рятує.

11.

Почувши ледве грім приємний твій, що мусить усю землю
Родючою зробити, її грибами вкривши, як серпанком,
Супроводять фламінги, прагнучи до озера Манаси,
Тебе, годуючись листками лотосів, аж до Кайласи.

12.

Ти попрощайся з любим другом, обійми високу гору
Священу, де по взбіччях видно слід ноги святої Рами.
Що року, коли сходишся ти з нею, знову зустрічає
Слізми гарячими, немов висловлює своє кохання.

10) Якша називає себе самого братом Хмари-вістуна. У драмі другого славетного драматурга, що його в Індії шанують не менш ніж Калідасу, Бхавабхуті (VII—VIII стор. н. е.) „Малаті й Мадхава“, дія IX, є сцена й вірші, що наявно імітують цю стансу. Герой драми Мадхава, в розлуці з своєю коханою Малаті, звертається теж до Хмари й вживає того ж самого розміру „mandâkrânta“.

Тебе, як приятеля, блискавка не обіймає, друже.
Тобі лелеки звиклої прихильности не виявляють?
І тихий східний вітер лагідний тебе не посвіжає?
І не красить тебе веселка — Індри лук (ст. I, 15),
що всюди сяє?

Коли, мандруючи на волі, ти мою кохану стрінеш,
Втіш зразу, потім сповісти її про Мадхава пригоди.
І хай ця вість не підрізає їй стебло надії:
Воно й тепер життя прекрасною тримає ледве.

11) Святе озеро М а н а с а (тепер Манасоровар) лежить по-за північним збоччям Гімалаїв; там мають своє джерело річки Сетледж і Брахмапутра. Це озеро, а також гора Кайласа (пор. 1,58) біля нього, надзвичайно святі індусам. Цю місцевість докладно дослідив, описав і відобразив Свен Хедін. Transhimalaya, Entdeckungen und Abenteuer in Tibet B. II, s 90 — 130 (Leipzig 1909). Лотос, як відомо, найулюбленіша квітка в індійській поезії. Для назви його є сила синонімів; зокрема відрізняють лотоси денні та нічні, потім білі, блакитні, рожеві. Див. R. Schmidt. Beiträge zur Flora Sanscritica Z. D. M. G. 1913. III.

12) Пархуїд с. т. Рама. Хмара покropить дощем гору, а краплі роси будуть її слізми.

13.

Тепер про шлях для подорожи слухний я скажу, послухай!
А потім вість приемную для вуха ти почуєш:
Де втомлений по горах на шпилечку трошки відпочити
І пити воду свіжую з річок знесилений ти зможеш.

14.

— „Чи вітер хоче знести скелі шпиль?“— зирнувши вгору скажуть,
Дивуючись зусиллю твоєму, жінки простенькі Сіддхів.
Лети на північ звідси, з місця, що покрито очеретом,
Уникнувши на небі хоботів слонів, що всесвіт держать.

15.

Мов сумісь промінів перлових, повстає перед тобою,
Ніби підвівшись з мурашника, шматок від луку Індри.
Твій темний тулуб справді через це покращає багато:
Біля блискучих пір павиних ніби став отарник Крішна.

14) С і д д х и — генії, півбоги, що літають у піднебессі, відзначаються чистотою й святістю, посідають 8 прикмет, що допомагають їм дістати все, що побажають.

За індійською мітологією 4 головні і 4 проміжні сторони виднокола підтримуються „всесвітніми“ велетнями-слонами (dig-nāga); „північний“ з них в Айравата, улюблений Індри (див. I,51,62). Рядки 3—4 цієї станси, за коментарем Малінатки, становлять çlesha с. т. гомонімічну гру словами, збудовану на тім, що слово Nicula („Нічула“) означав також ім'я якогось поета Нічули, сучасника й приятеля Калідаси, а Дігнага—славного філософа, основоположника „середньовічної“ школи буддійської логіки. Див. Winternitz. Gesch. d. ind. Litt. III B. S. 467. Ф. И. Щербатской. Теория познания и логика по учению позднейших буддистов. Спб. 1903, французьке видання La théorie de la connaissance et la logique chez les bouddhistes tardifs. Paris. 1926 (за індексом).

Лети на північ звідси, з місця, де живе Нічула гарний.

Уникнувши на шляхові руки суворого Дігнаги.

15) Лук Індри, с. т. веселку, що її опоетизовано ще в Pīr-Веді (X.123) як окреме божество Гандхарва-Вена, можна бачити лише тоді, коли Індра натягає тятиву, йдучи на геройські події. Вона йде з мурашника, де заховалася змія. Що до цієї асоціації образів, див. Taittirīya āraṇyakam I,5,3—4. У старовинних індусів луки були дуже великого розміру, адже вони одним кінцем упирались у землю, коли стріляли (Arrian. Indica 16).

Крішна одна із інкарнацій (аватара) Вішну, відомий ще в „Махабхараті“, особливо за філософським епізодом в VI книзі її „Бхагавад-гіта“. Перебування Крішни, як пастуха між красунь пастушок, виображено яскравими фарбами в славній поемі „Гіта-Говінда“ Джаядеви (XII стор. н. е.); індуси тлумачать цю „еротичну пастораль“ також символічно на зразок „Пісні пісень“ у біблії, див. передмову С. Леві до перекладу Куртільє: Le Gīta-govinda, pastorale de Jayadeva, traduit par G. Courtillier (Paris 1904).

16.

— „Від тебе урожай залежить“, — так, очима в тебе вп'явшись,
Селянки говоритимуть, не вмючи бровами грати.
Злетівши раптом на ріллю пашущу, свіжу Мала, потім
На захід ще помандрувавши, легко знов лети на північ.

17.

Якщо пожежу загасиш у лісі, зараз Амракута
Тебе здороженого високо підійме головою.
І незначний не відмовляє помочи тим, що раніше
Йому допомогли. А чи забуде друга цей високий?

18.

Узбіччями, що вкриті світлими від стиглих овочів гаями
Блискучих манго, ось на шпиль немов коса чорнява сходить.
Тоді гора проявить для богів видовище чудове:
Земля розкрила груди, темно посеред, навколо світло.

19.

Де дикунів жінки сховались в чагарях, там перебувши,
Позбувшись води, легенький знову подорож продовжуй.
Ось Рева: на підніжжі Віндх'ї — гір розбилась по камінні,
Як мереж, що на чолі у слона малюють різнобарвну.

20.

Проливши дощ, нап'єшся знову свіжої водиці з річки:
Вона пахтить слонами і кущами, що її вкривають.
Коли ти повний, друже, викрасти тебе не зможе вітер:
Порожній завжди неважкий буває, повнота — важлива.

16) М а л а — мабуть сучасне Мальда, на північ від Раттанпура в провінції Чатісгарх або в горах Мекал. Ця місцевість здавна була славетною через свою плодючість і прозивалася „житницею Індії“. Murray's Handbook for travelers. 5, edition, p. 85.

17-19) М а н г о (дерево, квіти і соковиті фрукти золотистого кольору), по санскритські — амра, звідки Amra-Kuta—Мангова верховина, тепер Амаркантак на східному збоччі Віндх'їського кряжа, де починаються річки Нармада або Рева (тепер Нербудда, що вливається в камбейську затоку) і Шона, притока Ганги.

20) Д ж а м б у (Eugenia glomerata), чагар з чорними овочами, що за ним Індія одержала одну з тубільських назв: Джамбу-двіпа. Піт, що струмиться по висках слонам під час тічки і складає своїми струмками чудернацькі мережі, вважався за дуже запашний.

21.

Побачивши квітки кадамба на стеблах зелено-жовті,
На березі покуштувавши молодих бростків з банану,
Почувши пахощів землі після пожежі лісової,
Тобі покажуть сарни шлях, а ти омиєш їх струмками.

21а.

На чатака-пташок зирнувши, що жадібно дощ ковтають,
Перелічивши ту велику ключу, що лелеки склали,
За грім твій шануватимуть тебе наблизившись Сіддхи,
Коли жінки їм милі кинуться в обійми з переляку.

22.

Предбачаю, друже, поспішаєш до моєї любки,
Але загаєшся на запашних верховинах численних!
Тебе зустрінуть павичі, ніби сльозами, білоокі.
Хіба після таких вітань ти зможеш швидко їх покинуть?

23.

Де білі круг ланів тини, що вкриті кетака-квітками,
По деревах, навколо хат, пташки собі будують гнізда,
Гаї, від стиглих джамбу-овочів вже чорні, там зустрінеш.
В Дашярна лебеді на кілька днів залишитись повинні.

24.

Поміж усіх країн славетної столиці їх Відіші
Коли долинеш, зразу нагороду, як коханець, знайдеш.
На березі, гримнувши злегка, ти нап'єшся поцілунком
З Ветраваті, що хвилями, немов бровами жінка, грає.

21) Кадамба-ніпа (*Nauclea orientalis*) (пор. II, 2. Кадали) *Musa sapientum* — банан.

22) Павич завжди відчуває жагу; коли він вітає наближення дощу радісним криком, то очі йому стають вохкими від сліз.

23-24) Дашярна — тепер пров. Бунделькхунд; столиця їх Відіша (тепер Бхільса), де провадиться дія драми Калідаси „Малавіка й Агнімітра“.

Ветравати (тепер Бетуа) притока Джумни.

25.

На гірці Нічай зупинись, щоб трошечки спочити:
Вона найжиться кадамба-квітами в твоїх обіймах.
Там з гротів гострий аромат гетер здійсмається в повітря,
Де з ними городяни молоді злягаються шалено.

26.

Лети, спочивши, далі та побризкай свіжою водою
Бруньки в кущах жасмину, що росте край річки лісової,
На мить одну покрий квіткаркам щоки холодком тінявим,
Бо, піт стираючи, вони квітки-сережки ломлять в ухах.

27.

Хоч це для тебе може буде кругом, бо летиш на північ,
Проте не помини Уджаїні, її терас, палаців.
Коли жінки тамтешні зорами, як блискавка швидкими,
Тебе не зачарують, будеш розчарований навіки.

28.

Над хвилями бурхливими літаючи, пташки, мов пояс,
Оточують Нірвіндхью; вир вона, як лоно, випинає,
Стрибаючи чудово по камінню. Ти напийся з неї:
Жінки, відомо, щоб привабити коханця, кокетують.

25) Гірка Нічай (с. т. низька) здається біля Бхільси. „Тремтіння“ або „найжування“ волосся на тілі є одним з обов'язкових атрибутів кохання-похитливості в Індусів. Про специфічний „аромат“, що його „виригають“ (як стоїть літерально в тексті) печерні гроти — „окремі кабінети“ — Маллінатха говорить, як про окрему якість індійських „кокоток“.

26) Жасмин (*jasminum auriculatum*, *yuthikâ*). Порівняння обличчя, вух, роту перстів т. щ. до лотосів є одно з „загальних місць“ індійської поезії.

27) У д ж а ї н і (Одзене в греків) або А в а н т і (тепер Уджейн у володіннях махараджи Івальорського на плоскогір'ї Мальва), резиденція славного в індійській поезії царя Вікрамадіті. Опис сучасного стану Уджаїні, цієї „Флоренції індійського Ренесансу“ і пам'ятників, що в ній залишилися, див. Deussen. *Erinnerungen an Indien* s. 194—201 (Berlin-Leipzig, 1904). Jackson. *Notes from India*. J. o. Am. Or. Soc. 1902, p. 307—317.

28) Н і р в і н д х ь я, одна з невеличких приток Чамбала (див. I, 45) на схід від Уджаїні.

Вираз оригіналу „пуп“ („глибокий“ пуп вважали за одну з принад індійських красунь пор. II, 19) в перекладі змінено на сприятливіше для європейського вуха „лоно“. Тут є натяк на „флірт“ річки (жінка) з хмарою (чоловік).

29.

Немов коса вузька, струмком тонким біжить змарніла річка
І потемніла через листя, що з дерев зів'явши впало:
Вона нагадує, щасливий, за розлуку нещасливу.
Тепер подбай про те, щоб втратила вона цю худорлявість.

30.

В Аванті, де діди селянські про Удаюну співають,
Прямуї до гарної великої Уджаїні-столиці.
Не вистачило щастя для богів: вони зійшли на землю,
І тут їм уготований куток, частина раю.

31.

Там вітер з Шіпри, запашний від лотосів, що розквітають,
У — досвіта разносить він закоханих фламінгів співи,
Втишає він жінок, що роздратовані через кохання,
Ніби коханець, що жартуючи продовжує розваги.

31a.

Там, по базарах силу перлів, діамантів і смарагдів
Зелених, як трава, коралів цілі дерева червоні
Побачивши, згадаєш: не залишилось, мабуть, нічого
В морських глибинах—скарбів більш нема, сама вода зістала

29) Вірна дружина в розлуці з чоловіком мусить не піклуватися за свій зовнішній вигляд і заплітає волосся в одну косу, що її може розплести тільки сам чоловік, коли повернеться; пор. II. 28, 29, на що маємо тут ніби „попереджуючий“ натяк.

30) Легендарний цар Удаяна, володар народу Ватса (столиця його була Каушамбі на північ від Аллахабада) викрав принцесу Васавадатту, дочку царя Прадьюти-Чандамахасени, володаря Уджаїні. Легенда за їх пригоди дала багатько матеріалу поетам і зокрема основну рямку для „індійського Декамерона“, збірника „Катхасаріт-сагара“ кашмірського письменника Сомадєви (XI стор. н. е.). У драмі попередника Калідаси Бхаси (див. примітку на ст. 7 вступної статті) під назвою „Сон Васавадатти“ (Svapna-Vasavadattā) 2) виображено дальший епізод і одруження Удаяни з другою „головною жінкою“ Падмаваті, принцесою Магадхійською. Є французький переклад цієї драми: (Le théâtre indien avant Kalidasa par A. Baston, avec une preface de S. Levy. Paris. 1914).

31) Ш і п р а, теж притока Чамбала, тече повз Уджаїні.

31б.

„Там Ватсів цар поняв собі дружиною дочку Прадьоти,
І пальмовий гайок був золотий тут у царя чудовий,
Тут Налагірі — слон сказившись вирвав стовп з землі, мов дикий“.
Там родичів насельці так оповіданням розважають.

31в.

Там коні будуть навіть кращі, ніж зелені коні Сонця,
Слони великі, мов гора, піт по висках у них струмиться.
А лицарів відважних, що сміливо з Раваною бились,
Ще шрами, що залишив меч його, красять більш, як оздобі.

32.

Причепурившись духом кучерів, що там несеться з вікон,
І розважаючися павичів-приятелів танками,
Спочинь від подорожи на терасах, що пахтять квітками,
Дивуючися на сліди фарбовані ніжок жіночих.

33.

Тебе, як синю шию Шіви-пана пошанують Гани,
Коли до храму бога, що над всесвітом панує, встигнеш.
Там вітер бризкає на дерева краплями з Гандхаваті,
Де лотосами граються жінки-купальниці постійно.

31) а, б, в, хоч і зазначені в Маллінатхи, як „вставні“, але він всеж таки коментує їх. Цей трошечки перевантажений „Бедекер до Уджаїні“ очевидячки імітує і попереджує фантастичну картину Алаки (II, I-III). Колір коней, що везуть колесницю Сонця, за індійською традицією, є зелений.

33) Г а н д х а в а т і (с. т. запашна) є мабуть одна з приток Шіпри або найбільших озер, що з них одне, за Дейсеном (I. с.) досі так зветься.

Г а н и — генії, що складають сторожу Шіви і його сина, бога мудрощів Ганеши.

Шия Шіви посиніла після того, як він, за проханням останніх богів, для врятування всього світу, випив страшну отруту, що підвелася з дна океану, як його боги „збили“, щоб одержати через це „збивання“ його 14 славетних скарбів, поміж яких були і трунок безсмертя (amṛta — амвросія), королева Сурабхі (див. I, 45) т. щ.

34.

В який би час не долетів до храму Махакала, друже,
Ти мусиш перебути там, доки не зайде сонце з виднокола.
Ніби молитву скажеш, прогремівши барабаним боем,
Тоді за тихий, ніжний грім дістанеш разом нагороду.

35.

Коли під час танків своїми поясами подзвенівши,
З руками втомленими вахлярів перловими стеблами,
На тебе кинуть баядерки зорами, ніби бджілками,
Краплин дощу, що посвіжають пазурів сліди, ти приймеш.

36.

А потім високо над лісом рук, як куля, притулися,
Підфарбувавшись вечірнім сяйвом, мов троянда хінська.
Слонову шкіру занедбає Шіва, припинить танок свій;
Бхавані заспокоєна з подякою зирне на тебе.

37.

Жінкам, коли вночі до будинків коханців поспішають,
Скрізь вулицями темними, хоч голкою стромляй у морок,
Ти блискавки стягою золотою посвіти дорогу,
Утримавшись від дощу та грому, бо жінки лякливі.

34) Махакала — храм Шіви, біля Уджаїні, був дуже популярний (див. роман Дандіна „Пригоди 10 принців — юнаків“). Молитва тричі на день, вранок, у південь, увечорі, обов'язкова для правовірного брахманіста; по храмах і святинях її супроводять співи, інструментальна музика, танки (пор. I, 35, 56).

35) Дряпання та кусання — обов'язковий елемент індійської „науки про кохання“, див. „Камасутра“ Ватсьяяні, II част., гл. 10, II. „Специ“ вміли „видряпувати“ особливі узорі, себ-то: півмісяць, тигровий пазур, павина лапка, заячий стрибок, лотосові пелюстки то-що.

36) Шіву відображають з 4 або 8 руками, що підняті вгору. Що-вечора він танцює шалений танок, що він сам вигадував, укупі зі своєю дружиною Гаурі (вона ж Бхавані, Калі, Парваті, Дурга), тримаючи руками закривавлену шкіру слона, що він сам забив. Богині це не подобається, а тому вона радіє, коли Шіва на цей раз замість закривавленої шкіри помилкою захопить хмару кольору хінської троянди (jāpā-pushpa — *rosa chinensis*).

38.

На дахові будинку, що на ньому горлиці поснули,
Ти заночуй з дружиною, бо Блискавка твоя стомилась.
Коли побачиш знову сонце, мусиш мандрувати далі:
Доручення приятелів повинен виконать шляхетний.

39.

Коли роз'яремим коханкам вранці підсушити сльози
І заспокоїть їх коханцям слід, не заступай їм сонця!
Воно здимає лотосам з обличчя їх росисті сльози.
Коли ж ти промінь затіниш йому, біду собі накличеш.

40.

В воді прозорій, чистій, як душа ясна, Гамбхіри - річки,
Відіб'ється твоя природньо-гарна тінь малюнком світлим.
Ти усміхів та поглядів її, таких швидких, жартливих,
Як рибоньки, що у воді снують, не відхиляй суворо!

41.

Зірвавши синій водяний серпанок очеретом гнучим,
Ніби руками, береги круті, мов стегна, їй відкриєш,
Як зможеш, занурившись, знову далі полетіти, друже?
Залишиш любку, що з оголеною нею покохався?

42.

Тебе низенько піднесе, як попрямуєш до Девгара,
Той вітер прохолодний, що інжир досягне через нього,
Пахучий, бо з землі, що напилась дощу зітхає пара.
Ним дихають слони та гучно хоботами випускають.

38) Натяк на „флірт“ хмари з своєю дружиною-блискавкою.

39) Квітка денного лотоса є коханка сонця.

40) Г а м б х і р а теж притока Чамбала, на захід від Уджаїні.

42) Дика смоковниця-інжир (udumbara — ficus glomerata).

Д е в а г і р і — тепер Деогар, трошечки на північ від лінії Уджаїні — Бхільса.

43.

Перетворившись потім на квітчасту хмарку, ти оббризкай
Житло постійне Сканди квітами пахучими вод Гангі.
На захист сонмів Індри там свій жар палкий, як сонце, кинув
В вогневу пащу бог великий, що на чолі носить місяць.

44.

Примусиш громом, що між гір лунає гучно, друга Сканди
Стрибати павича. Йому осяє очі місяць з чола
У Шіви; а коли з хвоста перо блискуче він ізронить,
Його на вухо біля лотоса положить мати - Гаурі.

45.

Лети, вклонившись богу, що родився в очереті, далі,
Бо Сіддхів пари з вінами, краплин жахаючись, уникнуть.
Ушанувати річку, славу Рантідеви, зупинися
Там, де колись офірував він сили сил дочок Сурабхі.

46.

Щоб зачерпнути воду ти, як Крішна, темний нахилися.
Широка річка за вузьку здається, як здалека глянуть.
Разом тоді боги видовище чудеснее побачать:
Ніби намисто з перлів, а рубін великий посередку.

43—44) Перетворення хмар на квітки, що падають з неба на голови богам-героям, популярне вірування індусів. Індійський бог війни Сканда (він же Картікейя, Кумара), син Шіви, народився без матери: Шіва кинув у вогонь свій „жар“ (*semen geminale*) пор. Deussen. *Geschichte der Philosophie*. s. 263); той передав його водам Гангі, звідки 6 німф Кріттिका (с.-т. сузір'я Плеяд) вийняли „новородженого в очереті“ бога й виховали його за сина. Сканду, що його храм находився біля Девагірі, відображали з 6 головами, 12 очима й руками; він тримає лук і їде верхи на павичі, своєму улюбленому. Богиня Гаурі прихильна до нього, як рідна мати.

45) Чарманваті (тепер Чамбал), притока Ямуни (Джумни). Рантідева, мітичний цар Дашяпура (тепер Дхольпур), 6-й з династії Бхаратідів, несказано багатий, офірував стільки корів, аж кров, що збігла з їх шкір (санкритське *чарман*), утворила річку Чарманваті (с.-т. *шкіряна*). Сурабхі „божественна“ королева (пор. I, 33) вважається за прабабку всіх корів.

47.

Коли перейдеш через річку, станеш прицілом приемним
Для поглядів жінок цікавих тих міських із Дашяпури.
Вони бровами грають, вії жваво бігають, мов сарни,
Так рій бджілок над квітами жасмину ген перелітає.

48.

Країни Брахмаварти дійдеш, затіниш її собою,
Побачиш бойовище, де загинули всі Куруїди.
Як квіти лотосів дощем ти заливаєш, так стрілами
Славетний Арджуна всім кшатріям один залив обличчя.

49.

Вклонися, друже, перед водами святими Сарасваті,
Що вшанував сам Плугоносець, відмовляючись від бою,
Для друзів залишивши і вино пахуще, і кохану.
Напившись, будеш чистий унутрі, а тільки зовні темний.

50.

Святої річки, доньки Джакну, дійдеш біля Канакхали,
Що впавши з Гімалаїв ізнесла на небо Сагарідів.
Вона дратує гнів богині Гаурі, шумом хвиль сміється,
Немов руками місяць на чолі у Шіви обіймає.

48) Б р а х м а в а р т а або Курукшетра, місцевість свята для брахманізму за релігійні та мітологічні традиції, на північ від Делі, між річок Ганги й Сарасваті; там же біля Тханесара — місце легендарної лицарської битви між Куруїдів і Пандуїдів, що закінчилася перемогою цих останніх, за відображенням її в „Махабхараті“. Арджуна, третій з братів, синів Панду, друг Крішні, посідав чарівний лук Гандіву, що одержав його від бога Індри.

49) Б а л а р а м а або Баладева, старший брат Крішні (ватажок народу Ядава в „Махабхараті“) вживав замість зброї свій плуг „Лангалі“ (звідки його прізвисько „Плугоносець“) побажав залишитися нейтральним у битві між Куру й Панду. Він був дуже охочий до випивки, але, відмовившись від участі в битві, залишив і вино, і дружину Реваті, і віддалився на берег святої річки Сарасваті, що очищав від усіх гріхів.

50) К а н а к х а л а, тепер Канкхал, біля Хурдвара, відомого місця для прощі на південному збоці Гімалаїв; див. опис його Gordon Cunnning. In the Himalayas p. 519-546. (London. 1901). Н. v. Glasenapp. Heilige Stätten Indiens s. 23-4. (München. 1928). Мит про Гангу (санскр. Ганга, ж. р.), як вона зійшла з неба, див. „Рамаяна“ (1, 38-44).

51.

Щоб кришталевої води попити ти тюпцем підійдеш
До Ганги, як той слон Айравата, що в небо боком вперся.
А тінь, твоя ген рухаючись по воді, подасть оману:
Ямуна з Гангою злилася тут, а не біля Пряги.

52.

До джерел Ганги дійдеш, білої гори, що снігом вкрита,
Де скелі мускусом пахнуть тих сарн гірських, що там посіли.
Спочинеш після подорожи на шпиль, мов чорна брила,
Що білий Шіви бик її ніби підняв рогами здолу.

53.

Коли закрутить вихор сосни й за тертям гілок їх буде
Пожежа в лісі, що хвости бикам гірським підсмажить диким,
Ти зливою страшенною вогонь в мить загасити мусишь:
Шляхетний, коли він чим слабшим допоміг, радіє завжди.

Колись цар Сагара, з Соняшної династії, що царював в Айодхії і мав 60.000 синів, зібрався в сотий раз виконати великий обряд „офіру коня“ (aśva-medha). Але ж цього сотого коня, призначеного на офіру, викрав бог Індра та приховав у підземному царстві. Цар Сагара звелів усім своїм синам розшукати коня; не найшовши його на землі, вони почали рити землю, але під землею на глибині зустріли святого аскета-мудреца Капілу, що стояв біля коня, занурившись у мистичний екстаз. Потурбований Капіла попалив усіх Сагарідів своїм гнівним поглядом. Багацько тисяч сторіч пізніш, один з нащадків Сагари, цар Бхагіратха, своїми аскетичними подвигами досягнув того, що боги дозволили небесній річці Гангі знизитись на землю, покропить й освятить своєю водою попіл Сагарідів так, що вони змогли разом увійти на небо. Але через те, що Ганга не могла відразу доторкнутись землі, Шіва підставив їй свою голову, чим і викликав заздрість своєї дружини Гаурі. Протікаючи далі по землі, Ганга потурбувала аскета Джахну: розгнівавшись, він прокляв її та випив усю воду з неї, але потім пом'якшав та „нагородив її знову“, виливши її через своє вухо. Тому Гангу звуть ще „дочкою Джахну“.

51) Ямуна (Джумна) об'єднує свої мулисті води з прозорими струмками Ганги біля старовинної Праяги (тепер Аллахабад) і робить їх темними; такий же фарбовий ефект спричиняє й тінь хмари.

52) Гімалайський кряж (Hima-alaya—снігове житло) вважають за батька Ганги. Бик Нанді, улюблений пана—Шіви, блискуче білий (пор. I, 58).

53) Деодари або індійські сосни (*Pinus longifera deodara*) ростуть лише на височині за 6 тисяч футів; санскритська назва їх devadāru (божественне дерево); бо sarala.

54.

Коли тобі розлючені шярабхи зроблять наглий напад,
Стрибаючи зі шляху геть далеко на свою загибель,
Дощем камінним, ніби градом з громом, мусиш їх загнати.
Хто не змогтиме досягти мети, той вже зневаги гідний!

55.

Там камінь є, де слід ноги своєї залишив бог Шіва,
Його офірами шанують Сіддхи. Ти також вклонися!
Хто з вірою на нього гляне, той вже всіх гріхів позбувся,
А, по розлучі з тілом, перейде в життя щасливе Ганів.

56.

Бамбук, коли повіє в нього вітер, забрентить там ніжно,
Жінки кімнарів проспівують пісню про загин Тріпури.
Коли, мов барабан, твій грім ще по печерах залунає,
Хіба не буде це концертом повним на пошану Шіві?

57.

По взбіччях Гімалаїв, дивлячись на ці чудові речі,
Проходом Краунчя, що його пробив Парашюрама славний,
Фламінігів шляхом пролітай на північ, смугою розтягшись,
Ніби-то Вішну чорная нога, що він заніс над Балі.

Останню альтруїстичну сентенцію слід порівняти зі стансою славетного індійського поета-філософа Бхартрхарі (VII стор. н. е.) з його „моральної сотні“ (Nīti-śataka) № 74 за бомбейським виданням Гопінатха:

Сонце денним лотосам розплющує пелюстки,
Місяць лотоси нічні примушує розквісти,
Хмара воду без прохання подає істотам.
Добрі люди іншим самохіть допомагають.

Див. ще № 3—4 „Східний світ“ (Харків. 1928) мій переклад з приміткою „15 стансів з Бхартрхарі“, ст. 11.

54) Шярабхи — мітичні тварини, подібні до оленя, але з 8 ногами, вороги левові та слонові.

56) Кімнари — мітичні істоти з „музичного оточення“, Кувери, мають людський стовбур та кінську голову. Трипуру, сина Балі, 1000-рукого велетня колись переміг Шіва, що він тепер у своєму храмі Канакхалі, де є слід його святої ноги, втішається „концертом“ (samgītam) повним індійським „ансамблем“: співи, духові (бамбук) і вдарні (грім) струменти.

57) Сия Джаматагні, Парашю-Рама (Рама з сокирою) з старовинного роду Бхрігу, незамирений ворог касты кшатріїв (лицарів): його вважали за одну з інкарнацій Вішну, як і Раму, що він з ним зустрічається (Raghu-vamśa XI, 68-95).

58.

Ще вище — станеш гостем дзеркала богинь, гори Кайласи,
Де скелі пересунув Равана, десятилиций велет.
Вона стоїть шпилем, як лотос, білим у блакить підвівшись,
Мов білий регіт Шіви голосний, накупчений віками.

59.

Видовище передбачаю гарне: як слонівка свіжа,
Гора біліє, а над нею твоя постать потемніла.
І нерухомими очима всі на це дивитись зможуть:
Здається темно-синій плащ, що над плечима Плугоносьця.

60.

Коли бог Шіва, скинувши змію-браслет, за руки взявшись,
По цій Горі Розваг з дружиною своєю Гаурі піде,
Склади собі на фалди постать, у нутрі затримуй воду
І піднесеш їх в гору, ставши за щаблі діамантові.

Легенда за Джамадагні та його дружину, що її вбито, а вона потім воскресла, та за їх покірного сина, дала мотив для другої п'єси в поетичній „трилогії“ Гете: „Парія“ (Des Paria Gebet. Legende. Dank des Paria), що він закінчив її в 1823 р. після 30-річної обробки. Див. Haberlandt. Der altindische Geist (Leipzig. 1882). Goethe's indische Legenden. Бажаючи допомогти в великій битві Пандуїдам, Парашюрама залишив гору Кайласу, де перебував учнем у Шіви, та проклав собі через Гімалаї прохід у горі Краунчя; тут мабуть нагадується на прохід Ніті (над 16.000 футів), найближчий до озера Манаса. Балі, страшений демон, син Прохлади, батько Тріпури, наводив жах на всіх богів. За їх проханням Вішну втілювався, як карлик, та попросив у Балі „простору на 3 кроки“. Велетень погодився, але Вішну двома кроками пройшов землю й небо, а третім наступив на самого Балі та загнав його під землю.

58) Коли 10-головий демон-велетень Равана, що викрав потім Сіту (див. I, 1, у своєму зухвальстві спробував віднести геть шпиль святої срібної гори Кайласи) тоді Шіва перешкодив цьому: збіччя гірські затиснули велетневі руки та 200 років не відпускали.

За зразок „ідеальної“ білоти індуси вважали (див. Дандін. Пригоди 10 принців-юнаків. I гл. „Вступ“): осінній місяць, жасмін, камфору, іней, перли, лотос, лебедя, слона Айравату, молоко, гору Кайласу і гучний регіт Шіви.

59) Баларама (пор. I, 49), відрізняючись від свого брата, темношкірого Крішні (с. т. чорний), є світлошкірий, але носить темний плащ.

60) Шіва носить замість браслета змію, чим турбує свою дружину Гаурі; тому він здіймає цю оздобу перед мандрівкою по „спортивному майданці“ (Kṛīḍa-ṣaṭa), що знаходиться в кожному палацовому парку (пор. П. 14). Щоб уявити собі богомільність, яку спричиняє ця станса сучасному освіченому індусові, див. Ранга-

61.

Тебе богині молоді мабуть проколють обручками,
Щоб замість купели водою дощовою посвіжитись;
Коли вони тебе підчас великої не звільнять спеки,
Ти громом голосним штукарок цих перелякай лякливих.

62.

Сьорбни водиці з Манаси, де лотоси цвітуть злотисті,
І рот Айраваті ласкаво затули ніби серпанком.
Поколисавши Кальпа-парості, немов вбрання шовкове,
І бавлячись дивуйся, хмаро, на величність Гімалаю.

63.

Йому на грудях, як коханцеві, лежить Алака; одяг
Вона свій скинула до ніг його. Ти їх пізнаєш, друже!
Тепер отари хмар над баштами палаців там мандрують;
Жінкам-красуням там перлові мережі красять волосся.

чарія, Rangacharia. A critical appreciation of Kalidasa's Meghasandeha. (Madras. 1910), p. 55 — 6: „The display of the tender considerateness and magnanimous chivalry of Çiva, the Father of the Universe, in relation to Gauri, His Divine Spouse and the Mother of the Universe, is indeed as charming here, as the suggested beauty and splendour of the crystalline Kailasa; and it is no less charming to observe the scope and manner of the service whltch the moving cloud—messenger is directed to render with religious devotion and reverence to the Great Parents of the Universe“.

61) Літня спека не сприяє „фліртові“, а тому Хмара-вістун відхилить жартування небесних красунь Апсарасів „божественних гетер“.

62) Дерево-Кальпа с. т. „побажай-дерево“, росте в небесному паркові Індри, дає замість овочів все, що в нього попросять (пор. II, 11).

63) Алаку, чудову резиденцію Кувери в царстві якшів, докладно описану II, 1—2, тут порівнюють із коханкою. Коханець її — гора Кайласа, звідки починається Ганга, що утворює немов одержу Алаки, скидану нею до ніг.

II частина (uttaramegha)

1.

З тобою всі палаци можуть там змагатись: їх красуні
Із сьйвом блискавок, з веселкою-картини, барабани
І співи — з тихим ніжним громом, їх майданці — з діамантів
З прозорою водою, башти позахмарні — з височінню.

2.

В руках красуням — лотос, в кучерях — гірлянди жасминові,
Чудово вкриті їх обличчя бліді пилом квітів лодхра,
На голові — вінки з куравака, сіріша - квіти в ушах,
А їм на шиях ніп - бруньки на твій прихід розкрились раптом.

2а.

Там завжди бджоли поп'янілі круг дерев бреньять квітчастих;
В ставках, що завжди лотосами вкриті, плавають фламінги,
Розклавши хвіст блискучий, завжди павичі кричать приємно,
І завжди повний місяць темряву що-вечора осяє.

2б.

Там сльози радощів лише очам відомі, а не туги,
Серця вогонь лише кохання знають: зустріч їх втішає.
Там між закоханих розлуку лише розлад спричиняє.
Насельщі знають вік лише юнацький у краю Кувери.

1) Макс Мюллер перефразув цю одну стансу двома,⁷ „бо індійська стислість конструкції тут неосяжна“ („da die indische Kürze der Construction hier unnachahmlich ist“).

2) У цій чарівній країні жінки якшів мають рівночасно квіти усіх 6 частин року: куравка (*Gomphraeria globosa*), червоний амарант — на весні (*vasanta*); *çirîsha* (*Mymosa sirisa*) влітку (*grîshma*); *nîpa* (*Nauclea kadamba*) у дощі (*varsha*), *ka-mala* (*Nelumbium*) лотос в-осені (*çarad*); *lodhra* (*Symplocos racemosa*) — узимку (*hemanta*); *Kunda* (*Jasminum multiflorum*) жасмин — у ранній весні (*çîçira*).

2 а, б, в) Малліанатха зазначає, як „вставні“, але коментує ці дуже ефектно написані станси.

3.

Там стрівшися з красунями на тих терасах кришталевих.
Прозорих і побарвлених зірок чудових лиском, якші
„Вино кохання“ п'ють, дарунок чарівний рослини Кальпа.
Ти замість музики їм забрени низьким, приємним громом!

4.

Там грають весело з безсмертними дівчата, вожкосвіжий
Вітрець небесний з Ґанґи повіває ім, коли стулившись
На взмор'ї, в холодку дерев тінявих, камінців шукають
Чудових, що були приховані в пісочку золотому.

5.

Там ці червоноусті, коли їм палкий коханець нагло
Зірве рукою пояс разом з одягом шовковим з тіла,
Соромляться і, щоб лампади загасить діамантові,
Що сяють, як вогонь, в них кидають сандалу жмені марно.

6.

Там хмари, коли вітер їх приносить на шпилі палаців,
Дощевою водою свіжою картини попсувавши,
Ніби злякавшись, потім через ґрати вікон вилітають
І, знявшись парою, як дим, зникають, тануть у повітрі.

7.

Там камінь місяцевий, в вікна вправлений, краплини точить
Опівночі, коли ти шлях йому вже не перепиняєш.
Краплі ці в сяйві місячним тіла красуням посвіжають,
Коли вони після шалених пестощів коханців мліють.

3) Своєрідний „трунок кохання“ (rati-phalam — любови плід).

4) Г а н ґ а у своїй небесній течії зветься Мандакіні.

5) Модернізований парафраз був би: „присипають пудрою електричні лампи“

6) За індійську живопись та скульптуру див. гарну, — розкішно видану книгу
Е. В. Havell. Indian sculpture and painting. London 1906.

7) Місяцевий камінь (candra-kānta — місяцевий коханець) мовляв вбирає в себе
проміні місяця, а потім точить їх, як холодні краплини.

8.

Там увесь час коханці - дуки, ті, що мають скарбів силу,
З красунями небесними спішать у гарний парк Вайбхраджа.
Вони між себе розмовляють, а кімнари співом ніжним
Кувери розкіш, міць, події рівночасно виславляють.

9.

Там путь нічну коханок можна визнати на сході сонця:
Вона посипана квітками, що з їх кучерів упали,
Та золотими перелюстками лотосів, що з вух звійнулись,
Та перлами намист, що понад грудьми їм порозривались.

10.

Там часто Шіва - бог, Кувери друг, перебуває. Кама
Тоді не сміє вже туди свій лук і з бджіл тятиву нести.
Красуні замість них своїх привабних поглядів вживають,
Бровами грають вміло і серця коханцям протинають.

11.

Там чарівниче дерево жінкам усім саме дарує
І одіж різнобарвну, і вино, що розпалює очі,
Бруньки з квітками, що розкрилися, усі оздобі разом,
Червоний лак і фарбу на ніжки їх, що, як лотос, гарні.

12.

На північ від хором Кувери там мою побачиш хату:
Здалека сяє брама там її: це Індри лук — веселка.
А поруч наше деревце — Мандара: як мала дитина,
Що виплекана милою, під квітів тягарем схилилась.

10) Кама, індійський Купідон, бог кохання, теж озброєний луком, він ранив стрілами серця. Лук і стріли його з квітів, а тятива — стяга бджілок. Він дуже боїться Шиви, бо той колись своїм гнівним поглядом перетворив Каму в попіл за те, що бог кохання, за проханням інших богів, переляканих демоном Таракою, спробував ранив своєю стрілою Шиву, щоб зворушити його любов до дочки Гі-малая Парваті (вона ж Дурга, Гаурі т. щ., пор. I, 36), бо тільки від Шиви міг народитися бог, що перемаже Тараку. Шіва породив Сканду надзвичайним способом (пор. I, 43) див. поему Калідаси „Походження бога війни“ (Kumâra-sambhava), пісня Ці. Потім Шіва дозволив Камі народитися знову за настирливим проханням його дружини Раті.

12) Мандара — Mandara (Erythrina indica) — коралове дерево.

13.

Там смарагдові східці до ставка ведуть, що поза домом,
Він золотими лотосами на стеблах срібних укритий;
Безпечно плавають фламінґи по воді і не згадають
Про дивовижне близьке Манаса, коли тебе побачать.

14.

На березі „Гора Розваг“, її верховина з сапфірів,
Оточує її чудовий пліт із золотих бананів.
За гору, що її дружина любить, згадую нещасний
Я завжди, дивлячись на тебе, коли блискавкою сяєш.

15.

Альтанка там з ліян і з ґратами з куравака квітчастих.
Ашока там червоний ще росте, з ним кесара принадний.
Один зі мною прагне доторку ноги моєї жінки,
А другий медом чарівним упитись з уст її солодких.

16.

Між них є жердка золота, що на підставі кришталевій,
Немов бамбук зелений убрана смарагдами зі споду.
Увечорі твій друг павич на ній сидить собі й танцює,
Коли кохана у долонки плеще й обручками дзвонить.

13) Фламінґи і лелеки завжди прагнуть на північ, у гори; див. Рабіндранатх Тагор. *Rabindranath Tagore. Gitanjali (Songofferings)*, a collection of prose translations made by the author from the original bengali. (London 1913), p. 94: Like a flock of homesick cranes flying night and day to their mountain nests let all my life take its voyage to its eternal home...". (*Gītānjali*, 148) у бенгальському оригіналі літерально: „ніби фламінґи, що прагнуть до Манаса“.

15) Ці дві рослини: *aśoka* (*Ionesia asoka*), *kesara-bakula* (*Rottleria tinctoria*) зв'язані в індусів з вірою у „похитливість“ деяких рослин: ніби вони для свого розвитку вимагають людського доторку; ашока розквітає лише тоді, коли якась красуня доторкнеться його своєю ніжкою, а кесара — коли вона оббризкає його вином з власного роту.

17.

Оці ознаки, друже, пам'ятаючи, напевне знайдеш
— Там над дверима виображення є лотоса і мушлі —
Будинок мій, хоч без господаря він і стоїть понурий,
Як лотос денний після соняшнього заходу зів'ялий.

18.

На слоненятко молоде свою перетворивши постать,
На тій „Горі Розваг“ чудесній, що її згадав, низившись,
Ти мусиш лиском блискавки обережно зирнути в хату,
Немов стегою блищаків, що через вікна залетіли.

19.

Струнка, чорнява, гострозуба і з червоними устами,
Вузька станом і з глибоким лоном, з жвавим зором сарни,
З повільною ходою стегон повних та міцних, з грудьми важкими,
Вона поміж красунь на світі першеє створіння Брахми.

20.

У ній усе життя моє. Вона мовчить. Її пізнаєш:
Сумує бідна, залишившись сама, мов чакравака,
Під тягарем великим довгих днів нещасних, зрозуміло,
Вона мабуть зів'яла, як ліяна осени сумної.

21.

Від безупинних сліз гірких у бідної набрякли очі,
А від зітхань гарячих рот її червоний втратив колір.
Обличчя, що похилене на ручку та волоссям вкрите,
Нагадує той місяць, як його ти млою вкриєш.

17) Лотос і мушля належить до 9 скарбів Кувери, що утворюють ніби його герб, накреслений на дверях будинків його васалів.

19) Лоно замість пуп (пор. I, 28).

20) Ч а к р а в а к а (apas caesagea), символ подружньої вірності; ця пташка на завжди засуджена розлучатися з самцем уночі і жалібно кричить.

22.

Вона, ось ти побачиш там, мабуть, несе якісь офіри,
Мое обличчя схудле хоче з пам'яті намалювати,
Розпитує свою канарку в клітці, що співає ніжно:
„Ти не забула пана, мила? Він тебе любив так дуже!“

23.

А може, аби як одягшись, притисне к грудям віну,
Її настроїть ледве — від гарячих сліз помокли струни —
І пісню розпочне, де на моє ім'я склади подібні,
І знову забуває той мотив, що вже раніш співала.

24.

Чи лічить місяці, що залишились до кінця прокльону,
Або кладе у дверях квіти на порозі та ворожить,
Чи мріючи, ніби мене зустріла, радість почуває:
Жінки нещасні отакі розваги знають у розлуці.

25.

Удень розлука ще не так її нудьгує через працю,
Але вночі, години вільної, ці муки нестерпучі!
Опівночі вона не спить, лежить, ридає на долівці...
Потіш її: стань за вікном та пригорни моїм вітанням!

22) За примітками до видання Godbole-Parab: sarikā—a bird canary за Уільсоном—gracula religiosa. За Маллінатхою станси 22—30 описують послідовно всі 9 стадій, що їх повинні пережити закохані, коли страждають у розлуці, себ-то: 1) задума (manas), 2) туга (sangâ), 3) рішучість, оформлення певного бажання (samkalpa), 4) безсоння (jâgara), 5) худорлявість (krçatâ), 6) байдужість, апатія (vishaya-dvesha), 7) втрата сорому (lajjâ-tyâga), 8) божевілля, психоз (citta-vibhrâma), 9) млости, стовпняк (mûrccana). Кожній стадії (avasthâ) тут відповідає одна станса. Докладний і цікавий деталями опис цих „стадій кохання“ знаходимо в досить пізній санскритській поемі „Nayayendra—carita“ поета Харікаві (XVII сторіччя). Текст з німецьким перекладом видав акад. Ф. Щербатской (Зап. Академ. Наук. 1900. СПб. стор. 86—96). За останню 10-у стадію вважають смерть через кохання.

23) За музичну спочутливість індусів та їх музику свідчить досить яскраво сцена в відомій драмі „Глиняний візочок“ (Mrcchakatikâ) мабуть з III стор. н. е., де герой Чарудатта, повернувшись з концерту, висловлює своє захоплення і дає оцінку співцеві (дія III, сц. I). Можливо, що індійські назви 7 нот: sa, ri, ga, ma, ra, dha, ni, через персів та арабів занесено в Європу, також і саму назву гама (санскр. grâma), див. P i s c h e l. Geschichte der ind. Litt., s. 187 (хоч там і немає спосилки на дані музик-спеціалістів). Це питання порушив вже давно А. Weber. Indische Literaturgeschichte. (Berlin. 1876) s. 291, 367—8.

26.

Сама на ліжку, схудла, наче серп, вона собі приткнулась,
Як молодик вузенький, що підводиться на сході блідий.
Ті ночі, що минали вмить по втіхах мого кохання,
Тепер лише на горі тягнуться велике, роблять жалю.

27.

Вона безсила спробує повіками, від сліз важкими,
Укрити очі, що були відкритися побачить місяць
Своїм звичаєм до холодних промінів, що в вікна сяють.
Вони склепились вже... Спить чи не спить? як лотос в день
похмурий.

28.

Нависли кучері над щоками, водицею ізмиті,
Зітхання сушить їй червоні губи і волосся рушить.
Вона благає сну, щоб ізійтись зі мною хоч у мріях.
Проте і мріям очі повні сліз шляхи перепиняють.

29.

Косу, що в мить розлуки заплела сама, гірлянди знявши,
Повинен розв'язати я, коли мине прокльону термін.
Вона тонка, брудна і ріже щоки; корчучись рукою
З кривими пазурами, бідная її відкинуть хоче.

30.

Нещасная оздоби всі зняла, на ліжку безупинно
Вона лягає й рухає своїм крихким і хворим тілом.
Тебе, мабуть, гарячими слізми заплакати примусить:
Спочуйливий буває той, хто сам ті сльози проливає.

31.

Того я певний: серденько її мене кохає справді,
І ця розлука перша довела її до цього стану.
Себе щасливим можу не пишаючися я назвати:
Побачиш незабаром сам усе отак, як розповів я.

32.

Вона не п'є вина; забули очі їй бровами грати,
Забула фарбувати і лице, що кучерями вкрито;
Але побачивши тебе, гадаю, затремтять їй вії,
Як лотоси, коли їх рибоньки у річці потурбують.

33.

І ліве затремтить стегно біліше, ніж банану стовбур.
По насолоді я пестив його, обмацував частенько.
Оздіб звичайних вже воно не носить: так веліла доля.
Намист перлових і ознак від пазурів моїх воно не має.

34.

Тим часом, о хмаринко, коли милая у сні спочине,
Ти зупинись і грім затримай свій, хоч на чвертину ночі!
Її обійми, коли їй присниться, що мене зустріла,
Ліяни-руки хай не розірвуть раптово над коханням!

35.

Але тихеньким вітерцем, що духом жасминовим пахне,
З краплинами дощу дружину посвіжи і розбудивши
Розмову з нею громом ти почни, без блискавки, сміливо.
Вона ж дивитиметься пильно у віконце, де ти станеш.

32) У всіх передчуваннях (несвавільні тремтіння, миготіння т. щ.) жінкам щасливий бік — лівий, нещасливий — правий, чоловікам — навпаки.

33) Що до „дряпання в коханні“ див. I, 35. Дряпаки, що їх роблять „за правилами“ коханці, мусять нагадувати за кохання. R. Schmidt. Beiträge zur indischen Erotik (Leipzig. 1902) s. 484 — 496, дає вибірки з інших „підручників кохання“, крім Ватсьяяни, дуже цікаві за педантичною докладністю та „філософським“ обговоренням: „Коли коханці-спеціалісти користуються пазурами, це є справді квінт-есенція бога кохання. Майстрам кохання немає іншого приводу для безмежного щастя“. „Коли побачиш сліди пазурів на тілі чоловіка або пристрасної жінки, аж святому затремтить серце через пристрасть, тим більш усякому іншому“.

34) Четверта частина або одна „сторожа“ (3 години) ночі в за „Камасутрами“ максимальний термін для безупинних „насолод коханням“, майже для най-більш палкого темпераменту.

36.

— Ти не вдова: друг чоловіків ось стоїть тут недалеко.
Я — хмара, в серці своєму тобі вість добру зберігаю.
Тихеньким громом подорожніх втомлених я приспішаю,
Що мріють, як би коси розв'язать своїм жінкам далеким.

37.

Вона, коли почує це, зирне зітхаючи на тебе,
Як Сіта, коли Вітрів син їй Рами посланцем з'явився,
І нетерпляче вислухає все про мене, бо для жінки
Почути через друга про коханця це не менш, як зустріч.

38.

Тоді, шановний, щоб себе й мене задовольнити, скажеш:
— Коханий твій перебуває на горі, в пустелі Рами,
Живий він, про твоє здоров'я хоче вістоньку дістати. —
Таке вітання всім, що підлягли недолі, є звичайне.

39.

— Своє гарячєє і скудне тіло він з твоїм змарнілим,
З слізми гарячими, що їх ти ллєш — свої ще гарячіші,
З зітханнями свою міцнішу тугу і важкі зітхання,
Віддалений від тебе долею, бажає сполучити.

40.

— При подругах бажаючи твого обличчя доторкнутись,
Він пошепки тобі казав таке, що міг казати вголос.
Тепер, коли його ні бачити не можеш, ні почути,
Слова кохання свого сумного він мені сповінив.

37) Син Вітру, с. т. Хануман (пор. I, 1), з'явився вістуном від Рами до Сіти, коли вона була в полоні у Равани.

41.

— „Твій стан стрункий в ліян гнучких, у сарни швидкої твій погляд,
У сьйві місяця — обличчя, кучері — в павиних перах,
В тоненьких хвилях річки ніби брів твоїх тремтіння бачу,
Але на жаль ніде, гнівлива, я тебе цілком не стріну“.

42.

„Накресливши тебе, палку-гнівливу, камінцем на скелі,
Як скоро хочу біля ніг твоїх себе намалювати,
З очей раптово ллється злива сліз і погляд застигає:
Адже жорстока доля й тут зустрітись нам не дозволяє“.

43.

„Коли твою бажану постать доведеться в мріях бачить,
Намарне привид цей затримати руками намагаюсь.
Богині лісові тоді не зможуть через спочутливість
Мене з гілок не покропити свіжої роси перлами“.

44.

„Коли на південь долетить вітрець холодний з Гімалаїв,
Що гарно так пахтить бруньками й свіжим соком деодарів,
Волю обіймати подих запашний його, бадьорий...
Він може обіймав тебе ген там, на півночі далекій?“

45.

„Коли б перетворилися довжезні ночі ці в хвилини,
І день у всіх своїх частинах не такий палючий стався!
До тебе марно прагне серце, ти з тремтливими очима!
Воно замучене вогнем зітхань через страшну розлуку“.

41) Починаючи з цієї станси „вість“, що її доручено Хмарі-вістунові, висловлено в першій особі. Страдалець Якша доходить найвищого афекту і ці вірші в оригіналові чудово гарні. Засіб „розчленовувати“ постать красуні дуже поширений і в еспанській драмі, наприклад у Кальдерона *El magico prodigioso* (Маг-чудодій), Дія II, сц. 18, де Сіпріано описує красу Хустіни 40 віршами за таким способом і закінчує:

Son las partes que componen
A esta divina mujer.

Ось частини, що складають
Цю божественну жінку.

46.

„Міркуючи про себе щиро, дух мені міцніє трошки.
Тому і ти, моя красуне, розпачу не підкоряйся!
Нікому не буває доля тільки щасна, чи нещасна:
Нас кидає горі, додолю, ніби колесо обвідку“.

47.

„Коли прокинеться над змієм сплячий Вішну, геть з про-
кльоном!
Ти поки-що чотири місяці чекай, стуливши очі!
А потім нашій пристрасті, що за розлукою зміцніла,
Ночи холодної, при сяйві місяця дамо вже волю“.

48.

— Він ще додав: „Пригадуеш, колись на ліжку ти заснула
В моїх обіймах, потім злякана прокинувшись ридала.
Вкінєць на запитання посміхаючись ти відказала:
— „Примріялося, ніби з іншою мене ти зрадив, хитрий!“

49.

„Цю вістоньку про мене та моє здоров'я май за певну
І не турбуйся мною. Адже ж то неправду кажуть люди:
Розлука — смерть кохання. Ні! Хто не куштує втіх кохання
В розлуці з милою, лише вогонь кохання розпалляє!“

46) За „колесо фортуни“ див. Rig-Веда, X, 117, г.

Хай сильний в злиднях допоможе іншим,
Зважаючи далеку путь майбутню.
Як колесо, що крутиться під возом,
Багатство йде до цього, чи до того.

47) Вішну спочиває на лоні „всесвітньої змії“ під час дощів, прокидається з початку осені, цього „любовного сезону“, коли прохолодні осінні ночі найбільш сприяють кохання.

50.

Утішивши дружину, що сумує в цій розлуці першій,
Вертайся до гори, де Шіви бик шпиля ногою скинув.
Коли від неї певну вість з вітанням донесеш до мене,
Мое життя ти вирятуюш, що таке ламке, як квітка.

51.

Хоч ти не обіцяв мені, але тобі я вірю, друже!
Не треба відповіді там, де можна на шляхетність вірить.
Даєш води своєї пити чакравакам без прохання:
Не словом, діями відповідає другові шляхетний!

52.

За дружбою, або за співчуттям до мене, що в недолі,
Мій друже, виконавши все, про що просив я щиро й чемно,
Лети, хмаринко, до країн бажаних, дощиком виблискуй,
Не залишаючи на мить самотню Блискавку-дружину!

50) Ця станса, що її Маллінатха не коментує й не викидає, очевидячки є додаткова і зайва; це висловив рішуче ще Гільдемайстер у латинських примітках до свого видання. „Meghadûta“ (Bonnae. 1841), p. 52: *Prorsus enim inepte a tali nube poscitur ut redeat, neque haec scribere potuit is poeta, qui in versibus praecedentibus tam eleganter et ingeniose indicaverat, se nubem ne signo quidem neque sono respondentem fingere velle.*

52) За правилами, поема мусить кінчатися натяком на щасливе майбутнє, добрим передчуванням або побажанням, а тому вдячний Якша бажає другові своєму, Хмарі-вістунові, ніколи не розлучатися із своєю коханою — Блискавкою. Маллінатха цитує з трактату: „Sârasvâtâlamkâra“: *ânte kâvyasya nityatvât kuryâd âçisam uttamâm sarvatra vyâpyate vidvân nâyakecchânurûpinim.* „Наприклад: для довговічності поеми, хай (поет) зробить найкраще побажання. Хто це знає, той буває задоволений усяким способом, згідно з побажанням героя (поеми)“.

РАБІНДРАНАТХ ТАГОР.

Начерк за елегію Калідаси „Хмара-вістун“.

Примітка. Додаючи цей красний етюд славетного індійського поета—філософа, що я переклав його з бенгальського оригіналу (Збірник *Prâcin Sâhitya*, р. 9-13 Калькута 1914, що містить його начерки за пам'ятки старовинної індійсько, літератури, т. т. „Рамаюну“ Вальмікі, „Шякунталу“, „Кумарасамбхаву“ Калідаси то-що) я хочу дати європейському читачеві зразок що-до засобів і методів індійської літературної критики, як вона аналізує поетичний твір, користуючися власними виразами й образами самої поези. Примітки цитують відповідні строфи „Хмари-вістун“.

* * *

Над усею смугою довжезною найстаровиннішої країни Брахма-варті, від Рамагірі аж по Гімалай, ритмовно-тихо рухаючися, немов потік живлючий і вістун, ген пролинула хмара. Скрізь, де доби дощів осінніх не буває, там ми нидієм, немов у засланні тривалім. А там, де по узліссях були живоплоти з квітчастих кетак¹⁾, де пташечки, що годувалися біля осель поданнями з домів, але знялись за наступом дощів осінніх, почали собі звивати гнізда, потім полетіли геть, або ще дерева мангові, що край селищ по гайочках розквітли і пожовкли потім, наче хмара, або той нарід Дашярнів, де всі вони тепер?

А ті старі діди в Аванті²⁾, що оповідали про Удаяну, Васавадатту, де вони? Й сама Уджаїні-столиця, що понад берегом потоку Шіпри³⁾, хоч як і великі влада і краса її, але навіть докладне відображення її вагою не спаде на нашу пам'ять: ми ніби дихаєм їх духом, ароматом кучерів пахущих городянок тих, що підіймаючися тане через вікна їх палаців. Або ми мріємо, неначе горлиці, що знемоглися сном у темряві нічній по дахах палацових⁴⁾, або немов самотній подорожній у великім місті, де людей ущерть, але їх сон глибокий охопив.

Або подібно ще на те, коли в столиці всі в палацах вже поснули, двері всі зачинені, але коханки поспішають⁵⁾ вулицями зовсім безлюдними, з тремтячим серцем та непевною ходою, а ми їх, наче

1) I, 23. 2) I, 30-31. 3) I, 32. 4) I, 38. 5) I, 37.

тіні, прозріваємо, і ми бажаєм, щоб вогонь з під міг їх блиснув по камінню рискою злотистою.

Всі ці розкидані по старовинній Індії річки та гори, та міста, імення їх такі красиві: Уджаїні, Аванті і Відишія, Ветраваті і Рева, Шіпра! В іменнях цих усіх сама краса, принада, чарування! Адже й вони сами з старих новими стали, їх життя і побут вже змінились, занепали, потім те ж і їх імення. Здається, що вже знайдений той шлях, щоб увійти аж в серце цих усіх Аванті і Відиші, що вони лежать на берегах потоків Реви, Шіпри чи Нірвіндхьї. Отже можливо через ці чудесні звуки адже пристановище знайти в них скрізь собі!

Отож, понад якими там річками чи містами не летіла хмара вістуном від Якші, а зітхання подорожнього, що він пригнічений розлукою, її напевне супроводить. Бо це є Індія поета, наче на зразок того, коли селянки¹⁾ ще не вмюють супити брови над очима, вогкими з кохання, або коли тим городжанкам²⁾ із очиць їх чорних з-під густих смужок ліян — їх брів, кокетно зігнутих, знімаються угору ключики бжілок — їх погляди жартливі, тоді ми почуваємо лише зворушення, але поет за вістуна ту хмару посилає: адже не кожен може вістуна послати.

Пригадую, давно читав я, що якийсь поет англійський³⁾, написав, немов би люди всі відділені один від одного, неначе ті отоки серед моря, ген безмежного, солоного від сліз. Коли ми почнемо здалека оглядатися навколо та розшукувати один одного, то нам здається, я гадаю, що ми всі колись були в великому тепер невідомому світі, та раптово через якийсь проклін, перетворилися у шум морський і наче бризки порснули, пригнічені розлукою. А що до нас, коли ми поглядом озирнемо оце сучасне невеличке та обмежене водою, що його поет відображає, коли почнемо дивитися на нього, розглядаючи лише частину кулі земної, то станемо немов квіткарки⁴⁾, коли ті збирають квіти на кущах жасмину, що ростуть на березі потоку Шіпри, або як діди, що по дворах в Аванті про Удаяну-царя розповідають.

¹⁾ I, 16. ²⁾ I, 47.

³⁾ Shelley „The Time“.

Unfathomable Sea! Whose waves are years,
Ocean of Time, whose waters of deep woe
Are brackish with the salt of human tears!

Шеллі „Час“.

Морська безодне! Хвилі—це роки,
Час — океан води глибоких мук,
Що він солоний сіллю людських сліз.

⁴⁾ I, 26.

І на зразок того, як виникає подорожньому про жінку спогад тужний, коли погляне він на хмару в перший день липневий: хай нам настане й день зустрітись! Адже коли в нас, людей, буває і об'єднання тривале, то буває й зла розлука. От завдяки поетові минуле може вмиль перетворитися в Аллаку чарівничу, місто невмирущої краси. І ми, пригнічені розлукою із тими, хмару посилаємо за вістуна до них, з сучасного вмирушого в той потойбічний світ.

Але минуле чи сучасне не існує; проте розлука необмежена для деяких людей. Коли ми схочемо з'єднатися з ким-небудь з тих, що там перебувають десь, на неприступнім березі Манаса-озера, ми можемо оттут на світі прагнути лише до нього. Де чи в яким проміжжі знайдемо безкрайне врятування? Чи можливо це людині, ще такий нікчемний, досягти до центру безмежності і радощів невичерпаних? Тепер лише через словесне здійснення, в омані, що накреслилась лише, як вогник, що блукає по землі у темряві. Тепер, нидючи в цім тілі вутлім, що житті та смерті підлягає, ми в цім потокові буття, що так невтримано несеться, доторкаємось лише окремих поривів у вихорі буття. Коли ж хто-небудь з вас, що перейшли в світ потойбічний, ген на південь, та наблизиться до нас, це буде нам великим щастям: у цім світі, де розлука справді є, нам більшої надії і немає.

„Коли на південь долетить вітрець холодний з Гімалаїв,

Що гарно так пахтить бруньками й свіжим соком деодарів,
Волю обіймати подих запашний його, бадьорий:

Він може обіймав тебе ген там, на півночі далекій?“ (II, 44)

Малюючи таке становище довжезної розлуки, так співає Вайшнава-поет:

„Різниця мусить бути між обіймами й риданням“.

Але ми, спробувавши всіх цих страждань від самотності на верховині тій гірській пустельній, починаєм угорі, на півночі, шукати хмару в просторі. А на землі-красуні тут є Рева, Шіпра і Аванті, і Уджаїні, усе картини щастя та краси, блаженства та величності.

Одним, гадаємо, це щастя буде подароване, а іншим, хоч і близьке, не дістанеться. Дехто з надією дивитиметься, дехто й перестане. Яка різниця буде поміж ними обома?

Нам здається, уся суть цього оповідання полягає в тому, що і ми колись усі були укупі в ідеальнім світі Манаса, але з того часу ми ніби заслані перебуваєм. Так висловився Вайшнава-поет:

„З того, що в серці вашому було, що виявилось? що сталось?

Тепер тобі там більш немає місця!“

Але Баларам-Дас казав:

„Віднині вже немає Баларамові тривалого бажання!“

Бажання, що вони комусь заповнювали розум, злившись в одне, тепер цілком на-зовні виявилися, занепад переживши. Але бажання, коли виявилися вони одне до другого, проте знесилили: збентежений в цій пристрасній розлуці, потривожений, то він за-непадає духом, спробує підвестись знову, через серць бажання об'єднавшись.

Але поміж ним і тими залягла великая земля.

О ти, засланцю, на шпилі пустельному, гірському! В якій би мрії ти не обіймав її, в якій би бесіді не закликав ту хмару, яка би там пустеля не дала тобі притулок в ніч осіннюю останньої години, хай колись настане і тобі тривала зустріч у країні небувалої краси!

Не знаєш ти різниці між істотами живими й неживими!

Але я знаю, як примушуєш ти нас втрачати різницю

Поміж бажаним — ідеальним і буттям — реальним.

* * *

Примітка до малюнку.

Ілюстрацію, що додається, переснято з одного з малюнків у фарбах, що їх зробив для „Меґха-дуги“ сучасний видатний індійський художник Абаніндронатх Тагор. Вона ілюструє текст I, 45,2: „Бо Сіддхив пари з вінами, краплин жахаючись, уникнуть“. (Літерально: „Ти, що перед тобою звільнять шлях пари Сіддхив з лютнями через жах з водяних краплин“). Знімок зроблено з додатку до розкішного й гарного видання Havell. Indian sculpture and painting. London. 1908 (Plate 74), що містить ще три ілюстрації на інші теми того ж майстра з невеличкою характеристикою цього реставратора в царині національної індійської живописи. Абаніндронатх належить до тієї старовинної і поважної індійської родини Тагорів, що вже дала Індії цілу низку видатних людей по різноманітних сферах (Paul Cremer. Rabindranath Tagore. s. 8—9 Berlin. 1914. Emil Engelhardt. R. Tagore, als Mensch, Dichter und Denker. Berlin 1922) і має тепер на чолі таку геніальну особу, як славетний поет-філософ, поет-музика і великий реформатор 67-літній (народ. 1861 р.) Рабіндрнатх Тагор.

Ціна 75 коп.